

TOMASZ SIKORSKI

Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego

ORCID: 0000-0002-3090-0793

„SECESJA – KRNĄBRNE DZIECKO ODWILŻY”. GENEZA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO STOWARZYSZENIA SPOŁECZNEGO (PAŹDZIERNIK 1956 – PAŹDZIERNIK 1957)

WSTĘP – DEZINTEGRACJA STOWARZYSZENIA PAX (PAŹDZIERNIK–LISTOPAD 1956 R.)

Celem niniejszego artykułu jest omówienie procesu kształtowania się tzw. secesji w ramach Stowarzyszenia PAX, który w efekcie doprowadził do powstania Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Hipotezę wyjściową stanowi twierdzenie, iż „secesja” powstała w konsekwencji procesów dezintegracyjnych w PAX-ie, wywołanych na fali wydarzeń października 1956 r., i doprowadziła do ukształtowania nowego, zinstytucjonalizowanego środowiska katolików świeckich, które przetrwało do 1989 r. (od stycznia 1989 r. Unia Chrześcijańsko Społeczna, w latach 1992–1993 używano również nazwy Unia Chrześcijańsko-Społeczna „Akcja Ekumeniczna”). Wpływ na to miały spory nie tylko ideowe, lecz także strategiczne i taktyczne oraz ambicje personalne poszczególnych działaczy. Kolejne hipotezy są pochodną wyjściowej: 1) „Secesja” osłabiła w sposób krótkotrwały Stowarzyszenie PAX i pozycję jego lidera – Bolesława Piaseckiego; 2) „secesja” pod względem ideowym stanowiła środowisko eklektyczne, z dominującymi nurtami: lewicowym („bezpartyjna lewica demokratyczna”) i chrześcijańskim („lewica chrześcijańska”); 3) „secesja” była targana wewnętrznymi sporami ideowymi, strategicznymi i personalnymi; 4) „secesja” nie zdołała zbudować środowiska zdolnego konkurować z innymi grupami katolików świeckich (np. Znak, PAX), bowiem ChSS był grupą mało wyrazistą, ideowo niemal bezbarwną, pozbawioną autonomii, podporządkowaną kolejnym ekipom władzy komunistycznej.

Odnosząc się do stanu badań, należy podkreślić, iż „secesja”, a następnie ChSS (podobnie jak Polski Związek Katolicko-Społeczny) jest najmniej rozpoznany środowiskiem katolików świeckich w Polsce Ludowej. Niemniej trzeba zwrócić szczególną uwagę na prace zawar-

te i artykuły naukowe kilku badaczy odwołujących się stosunkowo szeroko do interesującej nas problematyki, np.: Andrzeja Friszkego, Hanny Lisickiej, Daniela Gucewicza, Tomasza Błaszaka, Cecylii Kuty i Ariela Orzełka¹, nie licząc autorów wzmiankujących jedynie wzmiankujących o zagadnieniu podjętym w tym artykule na marginesie szerszych rozważań².

Wydarzenia polskiego Października ponownie uruchomiły w Stowarzyszeniu PAX ruchy tektoniczne, przyczyniając się do dezintegracji środowiskowej. Dotąd najsilniejsze koncesjonowane środowisko katolików świeckich, nad którym parasol ochronny rozpięły kolejne ekipy PZPR, choć przeżywające wewnętrzne kryzysy, mogło utracić wpływy i pozycję³. Punktem zapalnym, który urósł do rangi symbolu, był głośny artykuł Bolesława Piaseckiego pt. *Instykt państwowy*, opublikowany 16 października 1956 r. na łamach „Kierunków”. Najwięcej wątpliwości budziło użyte przez Piaseckiego sformułowanie: „jeśli nie ujmijemy dyskusji w ramy odpowiedzialności, zamiast demokratyzacji spowodujemy procesy konieczności brutalnego realizowania racji stanu w okolicznościach podobnych do ogłoszenia stanu wyjątkowego”⁴. Powszechnie odebrano je jako wezwanie do „puczu”, jasną deklarację współdziałania z antyreformatorską frakcją „natolińską” w partii komunistycznej. Swoje słowa próbował Piasecki jeszcze uszczegółowić, a właściwie „wytłumaczyć” w innym tekście – *Warunki dialogu* z 19 października 1956 r. Wyjaśniał, że Stowarzyszenie PAX niezmiennie będzie bronić zasady wieloświatopoglądowości i współdziałania w budowie socjalizmu sił marksistowskich i katolickich⁵. Twierdził, że

¹ A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po Październiku 1956* [w:] *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014, s. 100–106; A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 189–194; D. Gucewicz, *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie Gdańska)* [w:] *Sensus catholicus...*, s. 627–646; T. Błaszak, *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzyszenia Pax i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990* [w:] *Sensus catholicus...*, s. 647–655; H. Lisicka, *Pluralizm światopoglądowy w koncepcjach Pax, ChSS, PZKS*, Wrocław 1991; C. Kuta, „Działacze” i „Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989*, Kraków 2009, s. 321–376; A. Orzełek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Powstanie i rozpad zespołu redakcyjnego tygodnika „Za i Przeciw”, „Kwartalnik Historyczny” 2019, nr 4, s. 721–763.*

² Tytułem przykładu: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995; A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997; *idem*, *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015; K. Busse, *Utopia i rzeczywistość. Stowarzyszenie PAX w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym PRL i III RP na przykładzie województwa radomskiego (1975–1993)*, Lublin–Radom 2014; J. Wójcik, *Czas wielkiej próby (1956–1957)* [w:] *Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, t. 5, Warszawa 1978.

³ Pierwszym poważnym kryzysem wewnętrznym w Stowarzyszeniu PAX było ujawnienie się w 1955 r. tzw. frondy. Zob. szerzej T. Sikorski, „Fronda”. *Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1, s. 201–227.

⁴ B. Piasecki, *Instykt państwowy*, „Kierunki”, 16 X 1956, nr 23, s. 1. Zob. też „Słowo Powszechne”, 16 X 1956, s. 1 (przedruk w: B. Piasecki, *Patriotyzm polski*, Warszawa 1958).

⁵ Na temat koncepcji wieloświatopoglądowości zob. szerzej J. Wójcik, *Droga krystalizacji potrójnego zaangażowania ruchu społeczno-postępowego (1945–48)* [w:] *Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, t. 2, Warszawa 1978 [na prawach mps], s. 8–17; *idem*, *Spór o postawę*, Warszawa 1968, s. 13–14, 46–47, 353–362; B. Bankowicz, *Wieloświatopoglądowość socjalizmu w ujęciu Bolesława Piaseckiego*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Nauk Politycznych” 1989, z. 34, s. 7–19; *idem*, *Stowarzyszenie PAX: między rzeczywistością socjalizmu realnego a utopią socjalizmu wieloświatopoglądowego* [w:] *Doktryny, historia, władza. Księga dedykowana Profesorowi Wiesławowi Kozubowi-Ciembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Cйтkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, B. Szlachta, Kraków 2009, s. 37–48; B. Bankowicz, *W labiryncie wieloświatopoglądowości. Stowarzyszenie PAX między marzeniem a rzeczywistością* [w:] *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, red. B. Bankowicz, A. Dudek, Kraków 1996, s. 53–71; A. Dudek, *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm*

kierownictwo stowarzyszenia nie stoi po żadnej stronie wewnętrznego fermentu w PZPR, a jedynie domaga się dialogu władz ze społeczeństwem, „naprawy Rzeczypospolitej”, umacniania podstaw socjalizmu i uczciwego rozliczenia się ze „złem moralnym” minionego okresu, które obciążały „budownictwo socjalistyczne”⁶. Wyjaśnienia Piaseckiego nikogo nie mogły już przekonać. Wydawały się mało wiarygodne i nieautentyczne. Dla opinii publicznej nie ulegało wątpliwości, że Piasecki postawił „na złego konia”, a jego polityczna (także taktyczna) kalkulacja przegrała. W tym momencie PAX mógł się okazać największym przegranym „rewolucji październikowej”, tym bardziej że pomimo przyjazdu do Warszawy delegacji Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego z Nikitą Chruszczowem na czele ostatecznie VIII Plenum KC PZPR się odbyło i zgodnie z przewidywaniami wybrało na pierwszego sekretarza Władysława Gomułkę⁷. Przez następne tygodnie prasa paksowska próbowała się uwiarygodnić, drukując serwilistyczne artykuły, przychylnie oceniające Gomułkę, nowych sekretarzy KC PZPR i reformatorski program partii⁸.

czy utopia?, „Politeja” 2013, nr 3, s. 69–78; *idem*, *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów* [w:] *Ze studiów nad dziejami...*, s. 23–52; J. Wiszniewski, *Orientacje ideowe polskiego laikatu w latach 1945–1948* („Tygodnik Powszechny”; „Dziś i Jutro”), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych” 1991, z. 39, s. 155–156; T. Sikorski, „Sensus catholicus”. *Orientacje ideowe powojennych legalnych środowisk katolików świeckich w Polsce Ludowej. Zbliżenia i oddalenia* [w:] *Sensus catholicus...*, s. 75–79; L. Brodowski, *Tezy do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, Warszawa, 25 XI 1974, k. 16–30 [mps w zbiorach prywatnych autora].

⁶ Por. B. Piasecki, *Warunki dialogu*, „Kierunki”, 19 X 1956, s. 1–2.

⁷ Na temat polskiego Października istnieje już bogata literatura, nie ma więc obowiązku analizować zachodzących wówczas zmian. Czytelnika odsyłam do literatury przedmiotu. Zob. np. P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; *idem*, *Zmiana czy kontynuacja? Polska przed i po Październiku 56'* [w:] PRL. *Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003, s. 119–158; T. Kisielewski, *Październik 1956 punkt odniesienia. Mozaika faktów i poglądów. Impresje historyczne*, Warszawa 2001; A. Friszke, *Rok 1956* [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, Warszawa 2003; *idem*, *Rok 1956* [w:] A. Friszke, D. Stola, J. Eisler, *Kierownictwo PZPR w czasie kryzysów 1956, 1968 i 1970*, Warszawa 2000, s. 29–39; A. Friszke, *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007, s. 107–123; *idem*, *Jakim państwem była Polska po 1956 r.?*, „Więź” 1956, nr 2, s. 131–146; W. Władyka, *Na czołowie. Prasa w Październiku 1956 roku*, Warszawa–Łódź 1989; *idem*, *Październik '56*, Warszawa 1994; *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsządek*, red. S. Bratkowski, Warszawa 1996; W. Władyka, J. Reykowski, *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1989; J. Eisler, R. Kupiecki, *Na zakręcie historii – rok 1956*, Warszawa 1992; P. Codogni, *Rok 1956*, Warszawa 2009; *Październik 1956 r. Początek erozji systemu*, red. M. Jabłonowski, S. Stępkowski, Pułtusk 2007; K. Kersten, *Rok 1956 – przełom?, kontynuacja?, punkt zwrotny?*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1997, t. 3; J. Eisler, „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008, s. 82–90; *Nie tylko „Po Prostu”. Prasa w dobie odwilży (1955–1958)*, red. M. Przeperski, P. Sasanka, Warszawa 2019.

⁸ Zob. np. *Program naprawy Rzeczypospolitej. Przemówienie Władysława Gomułki na VIII Plenum KC PZPR*, „Słowo Powszechné”, 21 X 1956; *VIII Plenum KC PZPR rozpoczęło obrady. Komunikat o naradach KC PZPR i delegacji KC KPZR*, „Słowo Powszechné”, 20–21 X 1956; *Życiorysy nowych członków KC PZPR*, „Słowo Powszechné”, 20–21 X 1956; *Rozmowa delegacji robotniczych z Józefem Cyrankiewiczem, Władysławem Gomułką, Edwardem Ochabem i Aleksandrem Zawadzkiem*, „Słowo Powszechné”, 21 X 1956; *Kraj wita z uznaniem dotychczasowy przebieg VIII Plenum*, „Słowo Powszechné”, 21 X 1956; *Spółczesność polskie wita nowe kierownictwo partii z Władysławem Gomułką – I Sekretarzem KC PZPR*, „Słowo Powszechné”, 22 X 1956; *Władysław Gomułka – I Sekretarz KC PZPR*, „Słowo Powszechné”, 22 X 1956; *Cały kraj popiera program zawarty w przemówieniu Władysława Gomułki*, „Słowo Powszechné”, 22 X 1956; *Cały kraj wysłał gorące poparcie dla uchwał VIII Plenum*, „Słowo Powszechné”, 23 X 1956; *Głosy prasy światowej o przebiegu i wynikach VIII Plenum, KC PZPR*, „Słowo Powszechné”, 23 X 1956; *Spotkanie sekretarzy KC PZPR: Jerzego Albrechta i Edwarda Gierka z przedstawicielami warszawskich fabryk*, „Słowo Powszechné”, 23 X 1956; *List I Sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki do robotników i młodzieży*, „Słowo Powszechné”, 24 X 1956.

Kierownictwo Stowarzyszenia PAX prowadziło bardzo ryzykowną grę obliczoną na utrzymanie dotychczasowej pozycji. Deklarowane wsparcie dla demokratyzacji w istocie było pozorne. Zaufany krąg zwolenników Piaseckiego, tak jak i on sam, niezmiennie liczył na to, że „proporcje się odwrócą” i Gomułka „ostudzi emocje”, oedzie od kursu liberalnego i powróci do konserwatywnych metod rządzenia. Rzeczywiste intencje Piaseckiego szybko rozpoznała opinia publiczna. W prasie ogólnopolskiej rozpoczęła się „ogólnonarodowa” kampania uderzająca w Piaseckiego i strategię zadeklarowaną w *Instynkcie państwowym*. Nie wchodząc w pogłębioną analizę poszczególnych tekstów, nietrudno odnaleźć ich wspólny mianownik: totalną krytykę polityki PAX-u, zarówno pod względem koncepcyjnym, jak i politycznej praktyki (np. rozbijanie jedności polskiego duchowieństwa, mieszanie polityki z religią, dyktatorskie metody zarządzania organizacją, deformowanie katolickiej nauki społecznej czy wreszcie również obrona przez PAX stalinizmu jako „niezbędnego” etapu rozwoju socjalizmu). Prawie wszystkie te ataki prasowe na PAX zostały kilka miesięcy później opublikowane w miesięczniku „Życie i Myśl” (w rubryce: „Dokumenty”)⁹.

W kolejnych tygodniach w kierownictwie Stowarzyszenia wypracowano strategię polegającą na „łagodzeniu napięć” (także wewnętrznych), podtrzymywaniu linii lojalności wobec nowej ekipy rządzącej i ciągłym tłumaczeniu programu PAX-u¹⁰.

⁹ *Dokumenty*, „Życie i Myśl” 1956, nr 4–5; 1957, nr 1. Najdalej w oskarżeniach Piaseckiego i PAX-u posunęli się: Juliusz Mieroszewski (*idem*, *Dialog*, „Kultura”, [Paryż] IX 1956, nr 9 (107)), Leopold Tyrmand (*idem*, *Sprawa Piaseckiego*, „Świat”, 18 XI 1956), rozgłoszonia Radia Wolna Europa oraz „tajemniczy Francuz” – Claude Naurois [właśc. Maria Winowska], autorka kolportowanej na Zachodzie, jeszcze przed VIII Plenum monografii pt. „*Dieu contre Dieu*”. *Drama des catholiques progresistes dans une église du silence* [wyd. drukiem: Fryburg–Paryż 1957]. Sugerowali oni dosadnie, że Piasecki prowadzi działalność agenturalną, stosuje „faszystowskie”, „dyktatorskie” metody rządzenia, jest „pełnokrwistym antydemokratą” i antysemitą. Zob. też A. Jaszczuk, *Ewolucja ideowa Bolesława Piaseckiego 1932–1956*, Warszawa 2005, s. 165–167; J. Wójcik, *Spór o postawę...*, s. 87–89.

¹⁰ Do ataków prasowych Stowarzyszenie PAX odniosło się już 23 X 1956 r. w programowym oświadczeniu pt. *Zwycięstwo prawdy*, opublikowanym w „Słowie Powszechnym”. Wyrażano tam gotowość do realizacji programu VIII Plenum, pisano o pełnej lojalności z nowym KC, ale zwracano również uwagę, że PAX, broniąc swojego dorobku, pomimo oczywistych błędów, ale i osiągnięć, nadal będzie zabiegać o zapewnienie współdziałania marksistów i katolików w myśl niezmiennej i uniwersalnej zasady wieloświatopoglądowości w ustroju socjalistycznym. Por. *Zwycięstwo prawdy*, „Słowo Powszechnie”, 23 X 1956. Do ataków na Stowarzyszenie PAX odniesiono się jeszcze kilkakrotnie. Zob. np. *Zebranie Zespołu Redakcyjnego „Słowa Powszechnego”*, „Słowo Powszechnie”, 25 X 1956; *I Sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka przyjął postów katolickich*, „Słowo Powszechnie”, 24 X 1956; *Komunikat*, „Słowo Powszechnie”, 24 X 1956; *Delegacja Prezydium Komisji Krajowej Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich Frontu Narodowego spotkała się wczoraj z Aleksandrem Zawadzkiem, członkiem KC PZPR*, „Słowo Powszechnie”, 25 X 1956. Odpowiedzią na ataki miały być również drukowane w prasie artykuły ideowe, programowe, sprawozdania z obrad ciał koleżeńskich stowarzyszenia, listy czytelników i sympatyków PAX. Zob. np. *Protest Prezydium Krajowej Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich Frontu Narodowego przeciw oszczerczym atakom prasowym na B. Piaseckiego, złożony na ręce przewodniczącego Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego Ob. Aleksandra Zawadzkiego*, „Słowo Powszechnie”, 25 X 1956; *Deklaracja Prezydium Krajowej Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego, uchwalona na posiedzeniu w dniu 26 X br.*, „Słowo Powszechnie”, 27–28 X 1956; J.J.W., *Zebranie działaczy katolickich*, „Słowo Powszechnie”, 30 X 1956; M. Rostworowski, *Proszę nas nie czarować*, „Słowo Powszechnie”, 20–21 X 1956; W. Kętrzyński, *List do redakcji*, „Słowo Powszechnie”, 24 X 1956; *idem*, *Jedność i spory*, „Słowo Powszechnie”, 24 X 1956; M. Kurzyńska, *Wspólna droga*, „Słowo Powszechnie”, 26 X 1956; M. Zientara-Malewska, *Co PAX zrobił dla Warmiaków i Mazurów*, „Słowo Powszechnie”, 26 X 1956; A. Micewski, *Jak było w tamtym okresie*, „Słowo Powszechnie”, 27–28 X 1956; J. Gajdziński, *W sprawie PAX-u*, „Słowo Powszechnie”, 1 X 1956; St.E. Bury, *Intencje i metody*, „Słowo Powszechnie”, 7 XI 1956; K. Bader, *List do Redakcji „Słowa Powszechnego”*, „Słowo Powszechnie”.

Wiarygodności miały dodać deklaracje o potrzebie zachowania lojalności wobec Kościoła, które nabrały szczególnej siły po zwolnieniu z internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego¹¹.

GENEZA „SECESJI”

Innym problemem było utrzymanie jedności we własnych szeregach. Piasecki miał bowiem świadomość, że w Stowarzyszeniu wrze i rychło może dojść do „przewrotu”. Co ciekawe, jeszcze w październiku najbardziej wpływowi oponenci Piaseckiego – Mikołaj Rostworowski, Wojciech Kętrzyński, Andrzej Micewski, Jan Frankowski, Konstanty Łubieński i Dominik Horodyński – zachowywali dużą wstrzeźliwość w krytyce „jedynowładztwa” Piaseckiego, koncentrując się przede wszystkim na rzeczowej i uczciwej w ich przekonaniu ocenie całościowego jedenastoletniego dorobku środowiska „Dziś i Jutro” oraz PAX-u¹². Tak czy inaczej popaździernikowa opozycja wobec Piaseckiego i jego stronników nie była wewnętrznie jednolita. Tworzyło ją kilka współdziałających środowisk, m.in.: część zespołu redakcyjnego „Kierunków” (np. Anna Morawska, Stefan Kurowski, Jacek Wejroch), „Słowa Powszechnego” (Ligia Iłakowicz, Ewa Fiala, Lech Bartoszyński i Zygmunt Krasucki), tzw. frakcja poselska (Konstanty Łubieński i Jan Frankowski), reprezentanci ogniw terenowych Stowarzyszenia (np. z Lublina i Szczecina), niezależni publicyści (np. Jan Meysztowicz, Jerzy Mikke, Aleksander Bocheński) czy grupa „młodych poetów” związanych z „Wrocławskim Tygodnikiem Katolików” (np. Jerzy Krzysztoń, Władysław Terlecki, Jacek Łukasiewicz, Stanisław Grochowiak – wówczas zatrudnieni w redakcji „Kierunków”). Łączyło ich wspólne przekonanie, że PAX można „uzdrowić” (zreformować) jedynie poprzez obalenie „dyktatury” Piaseckiego. Liderzy tego środowiska: Frankowski, Kętrzyński, Łubieński, Micewski i Horodyński mieli za sobą różne doświadczenia. Frankowski przed wojną współpracował z młodokonserwatywnym środowiskiem „Polityki”, Łubieński – urodzony w 1910 r. –

25 X 1956; M. Pszon, *List do Redaktora „Expresu Wieczornego”*, „Słowo Powszechne”, 25 X 1956; S. Żurowski, *Do Redaktora „Słowa Powszechnego”*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 25 X 1956; S. Skwarczyńska, *List do Przewodniczącego Prezydium Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego Ob. Aleksandra Zawadzkiego*, „Słowo Powszechne”, 25 X 1956; E. Kantorska, *Odpis listu wysłanego do „Expresu Wieczornego”*, „Słowo Powszechne”, 26 X 1956; *List aktywistów ZBoWiD w Poznaniu w związku z oszczerczymi atakami na Bolesława Piaseckiego i Stowarzyszenie PAX*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 26 X 1956; M. Filipek, *Jeden głos opinii publicznej*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 29 X 1956; Z. Bartoszyńska, *List*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956; Gaj. [Jerzy Gajdziński], *List*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956; P.E. Ehrlich, *List*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956; J. Kowalski, *List*. *Z listów do redakcji*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956; L. Brodowski, *Tezy do historii ruchu społecznie – postępowego PAX...*, k. 30–32.

¹¹ Por. np. *Jego Eksceleńcja Kardynał Wyszyński powrócił do Warszawy. Jesteśmy sercem i myślą przy Prymasie Polski*, „Słowo Powszechne”, 29 X 1956; *Powrót Arcypasterza*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956; *List uczniów Liceum Św. Augustyna do Jego Eksceleńcji Kardynała Wyszyńskiego*, „Słowo Powszechne”, 31 X 1956; *Prymas Polski do duchowieństwa i ludu polskiego*, „Słowo Powszechne”, 1 XI 1956; *Z pobytu Księźa Prymasa Polski w Częstochowie*, „Słowo Powszechne”, 7 XI 1956; *Prymas Polski w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, „Słowo Powszechne”, 13 XI 1956.

¹² Zob. np. M. Rostworowski, *Proszę nas nie czarować...*; W. Kętrzyński, *List do redakcji...*; *idem, Jedność i spory...*; M. Kurzyńska, *Wspólna droga...*; A. Micewski, *Jak było w tamtym okresie...*; J. Gajdziński, *W sprawie PAX-u...*; St.E. Bury, *Intencje i metody...*

w II Rzeczypospolitej od polityki stronił. Kętrzyński związał się z Piaseckim w czasie wojny (Konfederacja Narodu, Uderzeniowe Bataliony Kadrowe), podobnie Horodyński, Micewski zaś – najmłodszy, urodzony w 1926 r. (podczas okupacji żołnierz AK) – do środowiska Piaseckiego przyłączył się dopiero po zakończeniu wojny. W każdym razie wydaje się, że wybór ich własnej drogi życiowej był przemyślany¹³.

Do pierwszego przesilenia doszło 28 października 1956 r. podczas zebrania Zespołu Centralnego Stowarzyszenia PAX. Piasecki zagrał *va banque* i za pośrednictwem wiceprzewodniczącego stowarzyszenia Hagmajera przekazał swój list do wszystkich członków Stowarzyszenia, w którym prosił o wyrażenie w tajnym głosowaniu wotum zaufania dla niego. W głosowaniu tajnym na 144 głosy ważne głosowało na Piaseckiego 116 działaczy, 16 było przeciw, a 12 wstrzymało się od głosu¹⁴. Oponenti przewodniczącego co prawda jeszcze wówczas nie uzyskali tego, co chcieli, ale już w trakcie dyskusji pojawiły się wyraźne różnice zdań. Dotyczyły one głównie „dyktatorskich” metod zarządzania organizacją, postawy PAX-u w czasach stalinowskich, ale przede wszystkim oceny artykułu *Instynkt państwowy* i zawartych w nim tez. Na koniec zebrania w tajnym głosowaniu wybrano jeszcze sześciu członków prezydium. Weszli do niego: Hagmajer, Łubieński, Micewski, Zygmunt Przetakiewicz, Kętrzyński i Frankowski. Oznaczało to, że w ścisłym kierownictwie przeciwnicy Piaseckiego zyskali prawie takie samo poparcie jak jego stronnicy¹⁵. Piasecki, mając ciche przyzwolenie Gomułki na utrzymanie swojej pozycji, nie zgodził się natomiast na oddanie przeciwnikom tygodnika „Kierunki”.

Choć pierwsze starcie zakończyło się porażką oponentów Piaseckiego, to jednak układ personalny w prezydium mógł świadczyć o zachowaniu *status quo*. Do tego jeszcze opozycja mogła liczyć na wsparcie paksowskich „dołów”, niektórych pracowników gazet regionalnych afiliowanych przy Stowarzyszeniu PAX, pracowników Instytutu Wydawniczego PAX, Towarzystwa dla Handlu Zagranicznego Inco i Veritas. Kolejną próbą przełamania monopolu Piaseckiego, a faktycznie rozbitcia PAX-u „od wewnątrz”, był projekt przejęcia redakcji „Kierunków”, a także osłabienia podstaw ekonomicznych Stowarzyszenia. Nie mogąc dokonać wolty na terenie Zespołu Centralnego, jeden z liderów grupy – Kętrzyński – zdecydował się na interwencję w KC PZPR. Wystosował w imieniu środowiska do Biura Politycznego KC PZPR list (6 listopada 1956 r.), w którym domagał się otwarcie ingerencji partii w wewnętrzne sprawy PAX-u. List, a właściwie „memoriał”

¹³ Por. szerzej A. Orzelek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 723–726. Por. też A.W. Kaczorowski, Frankowski Jan Józef [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce. A–J*, red. R. Bender i in., Lublin 1994, s. 134; K. Łubieński, *Na starcie. Wspomnienia z lat 1948–1950*, „Przegląd Socjologiczny” 1971, nr 24, s. 381–396; W. Kętrzyński, *Na przełomie 1944–1945*, „Więź” 1967, nr 11–12, s. 160–171; P. Kardela, *W służbie bezpieki i narodu. Wojciech Kętrzyński (1918–1983)*, „Rocznik Mazurski” 2015, t. 19, s. 151–180; A. Friszke, *Dominika Horodyńskiego „uzupełnienia” historyczne*, „Więź” 2001, nr 10, s. 120–135.

¹⁴ *Sprawozdanie z obrad Zespołu Centralnego Stowarzyszenia PAX z 28 grudnia 1956 roku*, „Słowo Powszechne”, 29 X 1956. Zob. też „Biuletyn Katolików we Froncie Narodowym” 1965, nr 9/10; *Plenarne zebranie Zespołu Stowarzyszenia PAX*, „Słowo Powszechne”, 29 X 1956 (także „Kierunki” 1956, nr 25, s. 1); *Burza na Mokotowskiej. Liczne dymisje w „Pax”*, „Życie i Myśl” 1956, z. 5, s. 340–341.

¹⁵ *PAX obraduje. Z notatnika sprawozdawcy „Słowa Powszechnego”*, „Słowo Powszechne”, 30 X 1956. Zob. też A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990, s. 244–245; A. Micewski, *Współrządzić czy nie kłamać? PAX i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978, s. 87–88.

Kętrzyńskiego zawierał osiem głównych postulatów: 1) odejście Piaseckiego i jego stronników z PAX-u; 2) rozwiązanie Stowarzyszenia PAX decyzją administracyjną; 3) rozwiązanie Komisji Duchownych Świeckich i Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego; 4) zwrócenie Caritasu Episkopatowi Polski; 5) rozpoczęcie rozmów z polskim Kościołem na temat odzyskania wiarygodności przez „secesję”; 6) podjęcie współpracy z Ogólnopolskim Klubem Postępowej Inteligencji Katolickiej; 7) oddanie do dyspozycji środowisk katolickich wszystkich agend PAX-u; 8) zwołanie na 11 listopada 1956 r. posiedzenia Zespołu Centralnego celem usunięcia Piaseckiego z funkcji przewodniczącego¹⁶. Po wystosowaniu memoriału Kętrzyński zrezygnował z członkostwa w kierownictwie PAX-u i Wydziału Zagranicznego Stowarzyszenia. Pozostał jednak członkiem Zespołu Centralnego do 11 listopada, kiedy to miało dojść do odwołania Piaseckiego i dokonania „puczu”¹⁷. List-memoriał Kętrzyńskiego – co prawda pozostał bez odzewu ze strony PZPR, jednak secesja w PAX-ie była już przesądzona. Obie strony konfliktu przygotowywały się do ostatecznego starcia.

Piasecki rozpoczął czyszczenie szeregów „w terenie”, opozycjoniści szukali stronników, także wśród byłych działaczy chadecji (np. Wacław Bittner, Antoni Chaciński, Kazimierz Studentowicz), przedwojennych konserwatystów (np. Seweryn Dolański) i narodowców (np. Ludwik Chaberski, Janusz Makowski)¹⁸. Na początku listopada 1956 r. doszło do kolejnej próby przejęcia „Kierunków”. W zamyśle chodziło o stworzenie nowego ogólnopolskiego tygodnika inteligencji katolickiej, otwartego na współdziałanie z różnymi środowiskami „odwilżowymi”. I po raz kolejny plan się nie powiódł. Hagmajer na polecenie Piaseckiego dokonał czystek w redakcji, wprowadzając tam swoich zwolenników¹⁹.

Do ponownej kontrofensywy doszło już 11 listopada 1956 r. podczas kolejnego zebrania Stowarzyszenia. Uczestniczyło w nim łącznie 144 członków i kandydatów. Zebrani uchwalili wówczas wotum nieufności wobec wszystkich członków prezydium z wyjątkiem Piaseckiego. W nowo wybranym składzie prezydium znaleźli się: Hagmajer, Zygmunt Lichniak, Zbigniew Czajkowski, Leonard Barszczewski, Przetakiewicz i Rostworowski. Poza Barszczewskim i ewentualnie Rostworowskim, który stronił od jednoznacznego opo-

¹⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), 01283/1344, Doniesienie agenturalne tajnego agenta „Malicki”, Warszawa, 12 XII 1956, k. 478–479.

¹⁷ Plenarne zebranie Zespołu Stowarzyszenia PAX, „Słowo Powszechne”, 13 XI 1956; (z.), *Jak rozumie W. Kętrzyński prawo wiosny, która zaczęła się w październiku*, „Słowo Powszechne”, 11 XII 1956. Zob. też W. Kętrzyński, *Co dalej z PAX-em?*, „Express Wieczorny”, 10 XII 1956; A. Micewski, *Współzgodzić czy nie klamać?...*, s. 88. Interesujący, a zarazem gorzki wydaje się komentarz Zabłockiego do tego rozrachunkowego artykułu. W swoich *Dziennikach* notował: „Jaka szkoda, że jest taki mądry dopiero dziś, że nie napisał tych słów w roku 1955, kiedy rzeczywiście już »odwilżą« pachniało, a kiedy w konflikcie z »frondą« nie tylko nie okazał nam zrozumienia, ale znalazł się pośród jej pogromców. Na oświadczenie się z miłością do demokracji był czas wtedy, a nie teraz, a nie gdy już wygrywa i staje się rozdawcą łask” (J. Zabłocki, *Dzienniki 1956–1965*, t. 1, Warszawa 2008, s. 51). W innym miejscu Zabłocki pisał: „»Kwatera« secesji mieści się przy ul. Nowogrodzkiej 12, w lokalu dawnego Oddziału Stołecznego Stowarzyszenia PAX – więc kilka kroków od siedziby mojej obecnej redakcji. Nie chcę stwarzać nawet cienia wrażenia, że jest to moja wizyta oficjalna, bo nasze stosunki z przywódcami »secesji« nadal formalnie nie istnieją, nie przestajemy wciąż widzieć w nich tych, którzy w nocy 11 listopada 1955 r. uczestniczyli w przesłuchaniu i sądzie nad »frondystami«, a i potem upowszechniali o nas i naszym odejściu z PAX-u tendencyjne i nieprzychylnie opinie, broniąc Piaseckiego” (por. *ibidem*, s. 52).

¹⁸ AIPN, 01283/1344, Doniesienie agenturalne tajnego agenta „Malicki”, Warszawa, 20 XI 1956, k. 481.

¹⁹ *Ibidem*, k. 478; *ibidem*, Doniesienie agenturalne tajnego agenta „Malicki”, Warszawa, 7 XI 1956, k. 47.

wiedzenia się po którejś ze stron, „grupa Frankowskiego” była w mniejszości. „Secesjoniści” stracili ostatecznie szanse na przejście władzy w PAX-ie. Zdecydowali się więc na jedyny możliwy w tej sytuacji krok – rezygnację z członkostwa w stowarzyszeniu. Frankowski zrzekł się funkcji kierowniczych w Zespole i spodziewając się takiego obrotu spraw, odczytał tekst przygotowanego już wcześniej oświadczenia, które dzień później wydrukowała „Trybuna Ludu”²⁰. Ze wszystkich funkcji w stowarzyszeniu zrezygnowali również Horodyński, Micewski, Kętrzyński i Łubieński, tworząc tzw. secesję („druga fronda”)²¹.

„KRZEPNIĘCIE SECESJI”. ORGANIZACJA I PROGRAM ŚRODOWISKA

Utrzymanie przez Piaseckiego władzy w Stowarzyszeniu nie oznaczało końca kłopotów. „Secesja” przygotowała kolejny front walki – zabieg o administracyjną likwidację Stowarzyszenia PAX. Niedawni „secesjoniści”, działający teraz pod szyldem Tymczasowego Komitetu Porozumiewawczego Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego (OKFN), uzyskali na początku grudnia zapewnienie od sekretarza KC PZPR Edwarda Ochaba, że decyzja o likwidacji PAX-u jest już przygotowana. Piaseckiemu miano pozostawić jedynie tygodnik „Kierunki”, a pozostałe tytuły prasowe, koncern gospodarczy i Instytut Wydawniczy PAX winny zostać przejęte przez „frondystów” Tadeusza Mazowieckiego, „secesjonistów” Frankowskiego i krakowską grupę „Tygodnika Powszechnego”, który już pod koniec grudnia zaczął się ponownie ukazywać²². Jednak po raz kolejny Piasecki wyszedł z tego konfliktu obronną ręką. Udało mu się zaaktywizować członków i sympatyków PAX-u, którzy organizowali manifestacje przeciwko wprowadzeniu zarządu komisarycznego. W prasie zamieszczano dziesiątki listów solidaryzujących się z twórcą ruchu. W publicystyce prasowej starano się przekonać czytelników, że całe dziedzictwo Stowarzyszenia wnosi pozytywny wkład w odbudowę Polski i umacnianie jej ustroju socjalistycznego²³. Jednocześnie „secesjoniści” odcinali

²⁰ J. Frankowski, *W związku z artykułem p. Piaseckiego, „Trybuna Ludu”*, 12 XI 1956, s. 3. Por. też A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki...*, s. 248–249; M. Rostworowski, *Słowo o „PAX-ie”*, Warszawa 1968, s. 137.

²¹ (E. M.), *Działalność p. Piaseckiego wywołała kryzys w PAX-ie*, „Express Wieczorny”, 13 XI 1956; (wys.) *Burza na Mokotowskiej. Liczne dymisje w PAX*, „Życie Warszawy”, 13 XI 1956; PAP, *W kuluarach, „Trybuna Ludu”*, 13 XI 1956; (k), *Kłoda, „Życie Warszawy”*, 15 XI 1956; *Stanowisko Koła Studentów KUL*, „Życie Warszawy”, 16 XI 1956; L. Tyrmand, *Sprawa Piaseckiego*, „Nowa Kultura”, 18 XI 1956; *Plenarne zebranie Zespołu Stowarzyszenia PAX, „Słowo Powszechne”*, 13 XI 1956; (z.), *Jak rozumie W. Kętrzyński prawo wiosny...*; A. Micewski, *Współrzędzić czy nie kłamać?...*, s. 88–89. Po latach Piasecki twierdził, że za próbą przejścia PAX-u stały siły konserwatywne, klerykalne i „antysocjalistyczne ośrodki syjonistyczne”. Por. Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Civitas Christiana (dalej: AKSCC), R II/55-60, Referat wygłoszony przez Bolesława Piaseckiego na zebraniu COSK, Warszawa 30 VI 1963, k. 6–7; *ibidem*, RII/17-184, Referat Bolesława Piaseckiego pt. Zaangażowanie światopoglądowe w historii Stowarzyszenia PAX wygłoszony podczas zebrania COSK w dniu 20 I 1974 r., b.p.

²² Por. AIPN 01283/1344, Doniesienie agenturalne agenta „Stefan”, Warszawa, 20 II 1957, k. 567–570 (por. też *ibidem*, 00170/917/2, s. 19–22). Por. też A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki...*, s. 247.

²³ 24 XII 1956 r. w drukowanym w „Słowie Powszechnym” artykule *Nasza odpowiedź* po raz pierwszy środowisko zajęło oficjalne stanowisko wobec pogłosek o przejściu organizacji pod zarząd komisaryczny ([Red.], *Nasza odpowiedź*, „Słowo Powszechne”, 24 XI 1956). Przed budynkiem „centrali” stowarzyszenia w Warszawie organizowano wiece i manifestacje sympatyków ruchu postępowych katolików, w prasie drukowano nadal listy w obronie PAX-u.

się od powtarzanych w prasie paksowskiej zarzutów, że zamierzają środkami administracyjnymi przejść Stowarzyszenie²⁴. Ostatecznie Piaseckiemu udało się opanować sytuację i 2 stycznia 1957 r. Gomułka go przyjął, a następnie zapewnił, że PAX nie zostanie zlikwidowany. Stowarzyszenie przetrwało najcięższy okres w dotychczasowej działalności²⁵.

Tymczasem, jak już wcześniej zasygnalizowano, „secesjoniści” 18 listopada 1956 r. utworzyli Tymczasowy Komitet Porozumiewawczy Działaczy Katolickich przy OKFN. W specjalnie wydanej na tą okazję uchwale entuzjastycznie witali powracającego na swój urząd Prymasa Tysiąclecia. Deklarowali poparcie dla demokratyzacji, zaznaczając, że budowa socjalizmu „może postępować w zgodzie z chrześcijańskimi zasadami etycznymi, z wolnością sumienia i swobodami obywatelskimi”²⁶. Trzon grupy tworzyli przedstawiciele różnych środowisk i nurtów ideowych: Horodyński, Kętrzyński, Frankowski, Łubieński, Micewski, Andrzej Krasieński, Tadeusz Przeciszewski (wcześniej związany z „Tygodnikiem Warszawskim”) i Bocheński (były poseł grupy „Dziś i Jutro” na Sejm Ustawodawczy)²⁷. Nieco później dołączyli jeszcze: Kazimierz Morawski, Anna Morawska, Mieczysław Pszon, Adam Stanowski, Meysztowicz, Jacek Łukasiewicz, Stanisław Grochowiak, Jerzy Mikke, Kurowski, Janusz Papużyński, Stanisław Jan Rostworowski, Zygmunt Filipowicz, Franciszek Czernichowski, Tadeusz Malarecki, chadecy i „unioniści” (m.in.: Wejroch, Bogumił Budka, Juliusz Braun, Zbigniew Zaborski, Zdzisław Wędrychowski), narodowcy (np. Ludwik Chaberski – były członek Zarządu Głównego Stronnictwa Narodowego), Makowski (przedwojenny działacz Związku Młodych Narodowców i Ruchu Narodowo-Państwowego) oraz konserwatyści (np. Dolański). O sile i znaczeniu ruchu stanowili jed-

Jednocześnie już od pierwszych dni grudnia 1956 r. zaczęto tworzyć w terenie (we wszystkich województwach) oddolnie i spontanicznie tzw. społeczne komitety działaczy katolickich. Już w połowie miesiąca w całym kraju działało kilkadziesiąt takich ogniw. W dniach 19–20 XII 1956 r. w Warszawie odbyła się krajowa narada ruchu społecznie postępowego, na którą zjechało ok. 200 delegatów z całej Polski. Wybrano wówczas skład specjalnej delegacji, która miała się udać do I sekretarza KC PZPR Gomułki. Przygotowano również obszerny list protestacyjny, który wysłano do tow. Wiesława. Telegram o podobnej treści wysłano również na ręce ministra-kierownika Urzędu do spraw Wyznań Religijno-Sztachelskiego. Odczytano także dziesiątki listów i telegramów solidaryzujących się z linią polityczną i ideologiczną Stowarzyszenia. Delegacja, która udała się do Gomułki, uzyskała zapewnienie, że partia nie akceptuje niedemokratycznych metod ingerencji administracyjnej w sprawy wewnętrzne PAX-u. Przynajmniej na chwilę sprawa likwidacji Stowarzyszenia ucichła, aby ponownie zaatakować PAX ze zdwojoną siłą. Otóż 28 XII 1956 r. w lokalu organizacji pojawili się przedstawiciele Ministerstwa Kontroli, delegowani przez Wydział Społeczno-Administracyjny Stołecznej Rady Narodowej. Brak odpowiednich dokumentów formalnych sprawił, że kontroli zaniechano, odkładając ją w czasie (por. *Zebranie działaczy katolickich*, „Słowo Powszechne”, 21 XII 1956; *Obrady delegatów wojewódzkich komitetów i komisji działaczy katolickich. Rezolucja*, „Słowo Powszechne”, 30 XII 1956; *Perspektywa suwerennej Polski perspektywą socjalistycznych stosunków społecznych. Obrady delegatów wojewódzkich komitetów i komisji działaczy katolickich*, „Słowo Powszechne”, 31 X 1956; B. Piasecki, *Tło ideowo-polityczne polskiej drogi do socjalizmu*, „Kierunki”, 31 XII 1956).

²⁴ D. Horodyński, W. Kętrzyński, K. Łubieński, A. Micewski, *W odpowiedzi Janowi Dobraczyńskiemu*, „Życie i Myśl” 1957, nr 1, s. 195–196; A. Micewski, *Pierwsze rewizje*, „Życie i Myśl” 1957, nr 1, s. 196–199.

²⁵ A. Micewski, *Współzgodzić czy nie klamać?...*, s. 90–91; J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 57; J. Wójcik, *Spór o postawę...*, s. 90.

²⁶ A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 100; A. Micewski, *Katolicy w potrzasku. Wspomnienia z peryferii polityki*, Warszawa 1993, s. 47–48. Zob. też AIPN, 0648/169/1, Statut Stowarzyszenia pod nazwą Chrześcijański Związek Społeczny, k. 9.

²⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Archiwum Stanisława Stommy 116, Protokół z zebrania założycielskiego Komitetu Porozumiewawczego Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego, b.p.

nak znani działacze PAX-u: Łubieński, Frankowski, Micewski, Horodyński i Kętrzyński, od lat obecni w polityce, sprawni organizatorzy i utalentowani publicyści. Pierwszy skład kierownictwa Tymczasowego Komitetu Porozumiewawczego Działaczy Katolickich przy OKFN mógł sugerować, że środowisko jest otwarte na pozyskanie nowych zwolenników. Prezesem Komitetu został Frankowski, sekretarzem generalnym Łubieński, ale wśród członków prezydium znalazło się także miejsce dla Bocheńskiego, Pszona, Stanowskiego i Preciszewskiego.

Już od listopada 1956 r. z „secesjonistami” podjęli rozmowy chadecy: Bitner, Stanisław Janczewski, Józef Kwasiborski, Studentowicz, Konstanty Turowski, Chaciński i ks. Antoni Marchewka (były redaktor katolickiego tygodnika „Niedziela”). Liczyli oni na odbudowę legalnej partii chadeckiej i własną reprezentację w Sejmie. Udało im się nawet zawiązać Tymczasowy Komitet Organizacyjny Działaczy Chrześcijańsko-Społecznych, który miał być namiastką przyszłego szerszego ruchu politycznego. Pierwsze rozmowy z secesją w sprawie wspólnego aliansu zakończyły się niepowodzeniem, przede wszystkim dlatego, że Frankowski nie miał zamiaru tworzyć partii, a jedynie koncesjonowane środowisko dysponujące poparciem PZPR, własnym tygodnikiem i zapleczem gospodarczym. Poza tym nie godził się, aby na listach w zbliżających się wyborach do sejmu znaleźli się chadecy. Obawiał się zmajoryzowania i utraty wpływów. Także Bittner na przełomie 1956 i 1957 r. zrezygnował z tak śmiałych planów i próbował stworzyć warunki pod działalność „związku zawodowego” – tzw. Związku Pracujących Chrześcijan, ale w tej sprawie również nie osiągnięto porozumienia z kierownictwem „secesji”²⁸.

Być może już w grudniu 1956 r., podczas wspomnianego spotkania Horodyńskiego, Frankowskiego i Łubieńskiego z Ochabem, jak sugeruje Friszke, poseł Łubieński przedstawił także listę kandydatów na posłów z ramienia Komitetu. Znalazło się na niej dwanaście osób, nie tylko byłych członków PAX-u, lecz także chadeków i narodowców (m.in.: Frankowski, Łubieński, Kętrzyński, Budka, Jerzy Lewandowicz, Braun, Makowski, Kurowski i Kazimierz Dziembowski)²⁹. Maksymalistyczna propozycja Łubieńskiego została odrzucona przez władzę. Ostatecznie zgodzono się na cztery miejsca, dla liderów

²⁸ AIPN, 0648/86, t. 1, Notatka służbowa ze spotkania z TW „Żarski”, Warszawa 24 XI 1956, k. 187–191; *ibidem*, Doniesienie agenturalne TW „Żarski”, Warszawa 1 III 1957, k. 198–201; *ibidem*, 01224/752/t. 6, Informacja dotycząca Kazimierza Studentowicza, k. 707; AIPN Ld 10/471/t. 9, k. 5–9. Zob. szerzej A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 100–106; T. Sikorski, *Próby konsolidacji środowiska byłych działaczy Stronnictwa Pracy przed wyborami 1957 roku* [w:] *Wybory i referenda w PRL w latach 1946–1989*, red. S. Ligarski, M. Siedziako, Szczecin 2014, s. 609–630. Należy nadmienić, iż Studentowicz najprawdopodobniej między 1 a 20 X 1956 r. podjął starania o bliższy kontakt z ludźmi Gomułki i odbył kilka rozmów z Kliszką na temat ewentualnego odrodzenia koncesjonowanego ruchu chadeckiego. Por. Książnica Pomorska im. Stanisława Staszka w Szczecinie (dalej: KPS), Kolekcja Kazimierza Studentowicza, 2389, K. Studentowicz, *Selektywne współdziałanie, czy opozycja*, Warszawa, kwiecień 1979 r., s. 29; *ibidem*, 2424, Być jak Savonarola. Wywiad z Kazimierzem Studentowiczem przeprowadzony przez Jacka Bartyzela, k. 9. Zob. też J. Bartyzel, *Wallenrod z „Grunwaldu”*, „Veto” 1981, nr 5. Do koncepcji trwałej politycznej obecności byłych działaczy SP w życiu publicznym Studentowicz powrócił jeszcze w memoriale pt. *O pełną demokratyzację życia publicznego z 5 XI 1956 r* oraz nieznanym (także niepublikowanym) tekście *Ewolucja Stronnictwa Pracy*, napisanym prawdopodobnie przed wyborami 1957 r. (por. K. Studentowicz, *O pełną demokratyzację życia publicznego w Polsce* [mps w zbiorach autora], k. 1–7; KPS, 2387, K. Studentowicz, *Ewolucja Stronnictwa Pracy*, k. 8–9; AIPN, 01224/752/2, Notatka służbowa dot. rozmowy z Kazimierzem Studentowiczem, k. 211).

²⁹ A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 101–102.

„secesji”: Frankowskiego, Łubieńskiego, Horodyńskiego i Mirona Kołakowskiego, który wcześniej był rozważany jako „alternatywa” dla Brauna. Ostatecznie „secesjoniści” otrzymali trzy mandaty z pięciu, jakie przypadły Ogólnopolskiemu Klubowi Postępowej Inteligencji Katolickiej, aczkolwiek nieco później Kołakowski przystąpił do Koła Poselskiego „Znak”. Podobny akces zgłaszali również Frankowski i Łubieński, ale na przeszkodzie stanęła ich paksowska przeszłość i ostatecznie nie zostali zaakceptowani przez grupę Znak, która nadal miała wiele wątpliwości co do wiarygodności liderów „secesji”³⁰.

Niemal natychmiast po ukonstytuowaniu się nowego sejmu, podczas spotkania Frankowskiego i Łubieńskiego z sekretarzem KC PZPR, członkiem Biura Politycznego Jerzym Morawskim, „secesjoniści” otrzymali koncesje, podobnie jak wcześniej PAX. Obiecano im, że będą mogli wydawać własny tygodnik, dostaną lokal na nowo zarejestrowane stowarzyszenie (wcześniej urzędowali w stołecznym budynku Stowarzyszenia PAX) i przejmą od Caritasu w dzierżawę, a faktycznie na własność przedsiębiorstwo Ars Christiana, zajmujące się handlem dewocjonaliami³¹. W ten sposób, oprócz zgody na legalną działalność, możliwość prezentowania własnych poglądów na łamach organu prasowego, Frankowski uzyskał jeszcze niezależność na polu gospodarczym i finansowym. Co oczywiste, te decyzje nie spotkały się z akceptacją kierownictwa PAX-u, ale również episkopatu. Prymas Wyszyński liczył bowiem, że Caritas powróci do Kościoła.

Występująca do tej pory pod szyldem „secesji” grupa Frankowskiego 3 marca 1957 r. powołała do życia Związek Chrześcijańsko-Społeczny (początkowo w dokumentach występował również pod wymiennymi nazwami: Chrześcijański Związek Społeczny lub Chrześcijańskie Towarzystwo Społeczne)³². Wśród uczestników spotkania założycielskiego znaleźli się znani działacze katolicy: Hanna Malewska, Wejroch, Zdzisław Szpakowski, Pszon i Meysztowicz, nie licząc oczywiście ścisłej grupy dawnej „secesji”³³. Prezesem został Frankowski, sekretarzem – Łubieński, a do ZG weszli jeszcze m.in.: Horodyński, Kętrzyński, Makowski, Micewski, Morawska, Pszon, Szpakowski, Wejroch, Zaborski i Meysztowicz. Liczono, że nowe stowarzyszenie zostanie szybko i bez przeszkód zarejestrowane. Wydział Organizacyjny KC PZPR wstrzymał jednak wniosek rejestracyjny,

³⁰ J. Woźniakowski, *Kluby Inteligencji Katolickiej*, „Tygodnik Powszechny”, 25 XII 1956; J. Zawieyski, *Dzienniki*, t. 1: *Wybór z lat 1955–1959*, Warszawa 2011, s. 345–347, 351–353. Zob. też M. Strzelecka, *Między minimalizmem a maksymalizmem. Dylematy ideowe Stanisława Stommy i Janusza Zabłockiego*, Toruń 2015, s. 194–195; AAN, Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 74/74, Pismo dot. sytuacji środowisk katolickich w latach 1956–1957, Warszawa 16 I 1961, k. 7–8.

³¹ AAN, KC PZPR, 1683, Postulaty grupy działaczy skupionych wokół tygodnika „Za i Przeciw”, Warszawa, 25 V 1957 r., k. 15. Por. też S. Dolański, *Ars Christiana. Początek – rozwój – stan obecny*, „Studia i Dokumenty” 1967, t. 1, s. 194–197; K. Łubieński, „Słowu Powszechnemu” w odpowiedzi, „Za i Przeciw”, 16 VI 1957; *Kierunki rozwoju Ars Christiana*, „Za i Przeciw”, 26 VIII 1973. Zob. też L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Kraków 2011, s. 67; A. Micewski, *Katolicy w potrzasku...*, s. 6; A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki...*, s. 197–198, 268; K. Busse, *Utopia i rzeczywistość...*, s. 29, 217–219; *Stowarzyszenie PAX 1945–1985. Informator*, Warszawa 1985, s. 184–196.

³² AIPN, 0648/169/1, Lista założycieli Stowarzyszenia: Chrześcijański Związek Społeczny, k. 8; *ibidem*, Lista założycieli Stowarzyszenia: Chrześcijańskie Towarzystwo Społeczne, k. 14–15; *ibidem*, Lista członków założycieli Stowarzyszenia: Chrześcijańskie Towarzystwo Społeczne, k. 17.

³³ Por. A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 103.

stwierdzając w uzasadnieniu, że ZChS w istocie może być załącznikiem chadeckiej partii politycznej³⁴. Sytuacja patowa trwała jeszcze kilka miesięcy.

W końcu kwietnia 1957 r. Frankowski, Horodyński, Kętrzyński i Micewski wystosowali memoriał do wicemarszałka Sejmu Zenona Kliszki, w którym można było przeczytać, że katolicy świeccy powinni prowadzić samodzielną w stosunku do Episkopatu Polski politykę i zaniechać wszelkich prób tworzenia partii wyznaniowej³⁵. Później jeszcze kilkakrotnie w węższym kręgu spotykano się z Kliszką i Jerzym Morawskim, tłumacząc motywy zaangażowania. Nie przekonało to władz partyjnych, tym bardziej że z jednej strony ciągle jednak obawiano się reaktywacji stronnictwa chadeckiego, a z drugiej na podstawie doniesień, jakie otrzymywało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, liczone się z możliwością budowy szerszej platformy współdziałania całej (także rewizjonistycznej) lewicy popaździernikowej.

Ostatecznie udało się zrealizować tylko jeden z punktów porozumienia z partią, a mianowicie uruchomienie własnego tygodnika. Pierwszy numer tygodnika „Za i Przeciw” ukazał się 24 marca 1957 r. W skład redakcji wchodził m.in.: Horodyński (redaktor naczelny), Micewski, Morawska, Adam Romaniuk, Dziembowski, Kętrzyński, Frankowski, Zaborski, Łubieński i Kurowski³⁶. Już w artykule odredakcyjnym tłumaczono, że pismo nie reprezentuje orientacji katolickiej, nie zamierza angażować autorytetu Kościoła, a jedynie staje w obronie popaździernikowej odnowy, praworządności, wolności słowa, wyznania i praw człowieka w duchu „polskiej drogi do socjalizmu”. Wyjaśniano, że tygodnik będzie zamieszczał na swoich łamach różne opinie i punkty widzenia. Powołując się na przesłanki geopolityczne, uznawano sojusz z ZSRS za gwarancję rozwoju socjalizmu w Polsce i nienaruszalności polskiej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. PZPR – partii rządzącej – przypisywano rolę stabilizatora przemian i pluralizmu społecznego³⁷. „Za i Przeciw” jako czasopismo środowiskowe, a zarazem wewnętrznie otwarte, komentowało najważniejsze wydarzenia krajowe i zagraniczne, zamieszczało przemówienia dygnitarzy partyjnych (najczęściej bez odredakcyjnego komentarza) i działaczy chrześcijańsko-społecznych (np. wypowiedzi sejmowe Frankowskiego i Łubieńskiego). Przy każdej okazji w kolejnych numerach tygodnika przypomniano zdobycze Października '56 i ich broniono, wskazywano na szczególną rolę bezpartyjnych w procesie demokratyzacji, a jednocześnie unikano jasnych deklaracji identyfikujących pismo i redakcję z katolicyzmem społecznym. Opowiadano się za modernizacją polskiej gospodarki, samorządnością zawodową, wspierano spółdzielczość, drobny

³⁴ AAN, KC PZPR 1681, Protokół posiedzenia Sekretariatu KC PZPR, Warszawa, 28 III 1957 r., b.p.; *ibidem*, KC PZPR, V-52, Notatka informacyjna w sprawie Chrześcijańskiego Związku Społecznego, k. 203–204; AIPN, 0648/169/1, Doniesienie TW „Stefan” dot. grupy posła Frankowskiego. Związek Chrześcijańsko-Społeczny, Warszawa, 18 III 1957, k. 38–39.

³⁵ Por. A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 105.

³⁶ W styczniu 1957 r. ukazał się drukiem pierwszy numer skierowanego do Polonii miesięcznika „Hejnał Mariacki”. Redakcją kierował Frankowski.

³⁷ Zespół „Za i Przeciw”, *Od redakcji*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; J. Frankowski, *W sprawie naszego programu*, „Za i Przeciw”, 6 X 1957; *Nasza droga*, „Studia i Dokumenty” 1967, nr 1, s. 7–19; J. Majdecki, *Główne cele i podstawowe przesłanki naszego działania [w:] Przenikanie chrześcijaństwa. Studia i dokumenty [rok 2]*, Warszawa 1971, s. 5–15.

handel i rzemiosło³⁸. Linia ideowa pisma kształtowała się jednak powoli. Wydawało się, że najpierw należało „rozliczyć się” z przeszłością, ze swoją obecnością w Stowarzyszeniu PAX. Słowem ocenić dorobek i dziedzictwo Stowarzyszenia krytycznie, a zarazem uczciwie. I już w pierwszym numerze „Za i Przeciw” zamieszczono odredakcyjne oświadczenie, w którym wyjaśniano rzeczywiste powody opuszczenia Stowarzyszenia. I tak wśród głównych błędów i zaniechań PAX-u wymieniano: niesłuszną strategię przyjętą w przeddzień legendarnego VIII Plenum KC PZPR, błędną interpretację pośrednictwa między Kościołem a państwem, która prowadziła „do przekraczania granic kompetencji zastrzeżonych władzom kościelnym i wreszcie monopolistyczne kierowanie stowarzyszeniem, przy braku wewnętrznych procedur demokratycznych”³⁹. Odniesień do rozliczeń z PAX-em na łamach „Za i Przeciw” było znacznie więcej, podobnie jak ocen jego działalności po Październiku ’56⁴⁰. Bodaj najbardziej wybrzmiał artykuł pt. *Ostrzeżenie*, podpisany przez Micewskiego, Łubieńskiego, Horodyńskiego, Frankowskiego, Morawską i Kętrzyńskiego. Krytycznie oceniono tam wystąpienie Piaseckiego (*O socjalistycznym zaangażowaniu narodu*), kilka dni przed IX Plenum KC PZPR. Przestrzegano przed błędną strategią „nowego PAX-u” – krytyką procesów demokratyzacyjnych, pluralizmu, które według lidera Stowarzyszenia miały zagrozić ugruntowaniu się socjalizmu

³⁸ Por. np. A. Morawska, *Bezpartyjni*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; *Czy kres jeszcze jednej bzdurze*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; P. Tenczyński, *Plan w Sejmie*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; S.J. Kurowski, *W sprawie modelu gospodarczego*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; Komentator, *Pierwsze refleksje*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957; S. Kurowski, *W sprawie kierunków przedstawiania gospodarki*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; *O polityce polskiej*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; *Władysław Gomułka o sytuacji gospodarczej w kraju*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; T. Kłosiński, *Gwarancje praworządności*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; *Co hamuje rozwój rzemiosła. Wywiad z prezesem Związku Izb Rzemieślniczych Julianem Sadtrowskim*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; W. Kętrzyński, *Realizm a wola mas*, „Za i Przeciw”, 7 IV 1957; J. Mikke, *Racja stanu, czy oportunizm*, „Za i Przeciw”, 7 IV 1957; *O jedności moralnej*, „Za i Przeciw”, 14 IV 1957; J. Meysztowicz, *Na Zachód*, „Za i Przeciw”, 14 IV 1957; A. Morawska, *Ucho, stopa i inicjatywa (felieton drobnomieszczański)*, „Za i Przeciw”, 14 IV 1957; Komentator, *Dalszy ciąg sporu o lewicę*, „Za i Przeciw”, 20–21 IV 1957; S. Kurowski, *W odpowiedzi polemistom (1)*, „Za i Przeciw”, 20–21 IV 1957; J. Meysztowicz, *O uczciwości państwa*, „Za i Przeciw”, 20–21 IV 1957; K.R., *Dlaczego powinniśmy być optymistami*, „Za i Przeciw”, 5 V 1957; S. Kurowski, *W odpowiedzi polemistom (2). Prowokacja do dalszej do dyskusji. Zysk a społeczeństwo środków produkcji*, „Za i Przeciw”, 5 V 1957; Z. Zaborski, *Siew październikowego ziarna*, „Za i Przeciw”, 9 VI 1957; S. Kurowski, *O rzeczywistą pomoc dla Rad Robotniczych*, „Za i Przeciw”, 9 V 1957; J. Makowski, *Rady Robotnicze – problem nie tylko modelu*, „Za i Przeciw”, 19 V 1957; S. Korecki, *O rzeczywistą pomoc dla rad robotniczych*, „Za i Przeciw”, 9 VI 1957; A. Romaniuk, *Problem nie tylko gospodarczy*, „Za i Przeciw”, 16 VI 1957; A. Micewski, *Demokratyczna lewica chrześcijańska*, „Za i Przeciw”, 30 VI 1957; J. Makowski, *Co dalej ze związkami zawodowymi?*, „Za i Przeciw”, 7 VII 1957; S. Kurowski, *Masy i społeczeństwo*, „Za i Przeciw”, 7 VII 1957. Tygodnik cechował również głęboki realizm geopolityczny nakazujący chłodzić emocje, chronić biologiczne podstawy narodu, wreszcie również uznać sojusz z ZSRS (Rosją), jako jedyną gwarancję nienaruszalności powojennych granic (przede wszystkim granicy zachodniej). Zob. np. J. Mikke, *Racja stanu, czy oportunizm...*; J. Meysztowicz, *Na Zachód...*; J. Wejroch, *Polska-ZSRR*, „Za i Przeciw”, 16 VI 1957; J. Meysztowicz, *O uczciwości państwa...* Publicystykę tygodnika „Za i Przeciw” ogólnie omawia także A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL...*, s. 189–194.

³⁹ *Od redakcji*, „Za i Przeciw”, 24 III 1957, s. 4 (przedruk: *Od redakcji*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957, s. 2).

⁴⁰ Zob. np. A. Micewski, *Życie dzieli aby łączyć*, „Za i Przeciw”, 31 III 1957; W. Kętrzyński, *Realizm a wola mas...*; *idem*, *O dwóch światopoglądach... i o podziale na dwa obozy*, „Za i Przeciw”, 19 V 1957; *idem*, *Istnieje problem PAX-u*, „Za i Przeciw”, 2 VI 1957; A. Micewski, *Między wszechwładzą doktryny a bezideowością*, „Za i Przeciw”, 12 V 1957; W. Kętrzyński, *Rządzący i rządzeni*, „Za i Przeciw”, 12 V 1957; J. Wejroch, *Wielka szansa*, „Za i Przeciw”, 2 VI 1956; Z. Zaborski, *Siew październikowego ziarna...*; K. Łubieński, *Słowu Powszechnemu w odpowiedzi...*; A. Micewski, *Demokratyczna lewica chrześcijańska...*; W. Kętrzyński, *Trudna nowa droga*, „Za i Przeciw”, 11 VIII 1957.

w Polsce i wyrządzić „jak najgorszą przysługę dla umocnienia w naszym społeczeństwie przyjaźni z ZSRR”. Wywody Piaseckiego porównywano do sławnego *Instynktu państwowego*, ostrzegając partię i środowiska katolickie przed odradzającym się dogmatyzmem⁴¹.

Z biegiem czasu zarówno tygodnik, jak i sama „secesja” wyraźnie dookreśliły swój profil ideowo-programowy. Dyspozycje i prawdy płynące z ewangelii oraz nauczanie społeczne Kościoła stały się tylko argumentem za socjalistycznym zaangażowaniem. Określenie się jako orientacja chrześcijańskiej lewicy wymagało jednak reorientacji, nowego spojrzenia na Kościół i nauczanie społeczne. Stąd odrzucano tzw. chrześcijański wzorzec realizacyjny, a jednocześnie opowiadano się za „dostosowaniem go” do wymogów współczesności. Przekonywano, że zarówno chrześcijaństwo, jak i Kościół dopomagają w szukaniu rozwiązań i dróg, lecz nie narzucają gotowych rozwiązań ustrojowych, ekonomicznych i społecznych. Światopogląd chrześcijański nie może determinować określonej ideologii politycznej. W tej materii domagano się swobodnej inspiracji i swobodnej interpretacji nauczania Kościoła. Tym sposobem – jak wielokrotnie tłumaczono – można było pozostać wiernym Kościołowi, religii, ewangelii, a zarazem bronić socjalizmu (braterstwo, miłość bliźniego, sprawiedliwość społeczna, pokój itd.). Jednocześnie stając u boku Kościoła, choć działając na własny rachunek i własną odpowiedzialność, proponowano ekumeniczny dialog z innymi wyznaniem chrześcijańskimi w imię wspólnej, solidarnej troski o realizację ewangelii w państwie o ustroju socjalistycznym. Stąd zapewniano, że środowisko skupione wokół tygodnika nie jest politycznym ramieniem Kościoła, choć jego członkowie należą do Kościoła powszechnego. Nie reprezentuje jego interesów, choć będzie się starało postępować zgodnie z jego nauką. Innymi słowy, przekonywano, że chrześcijański światopogląd nie determinuje przyjęcia tych samych wartości i zasad co inne środowiska lewicy (także marksistowskiej) czy inne Kościoły. Za naturalne uważano podziały wewnątrz środowisk katolickich po Październiku '56. Były one konsekwencją ożywienia dyskusji, możliwości ścierania się różnych poglądów i koncepcji, ale również szukania dróg współdziałania. Stąd nie atakowano (nie licząc PAX-u) zarówno grupy Znak, jak i „Tygodnika Powszechnego”, w sposób rzeczowy wskazując na istotne różnice i własne koncepcje zaangażowania społecznego⁴². Szukając własnej tożsamości, sięgano również do przeszłości. Odwoływano się do dziedzictwa polskiego oświecenia, rozmaitych nurtów demokratycznej, postępowej lewicy dziewiętnastowiecznej i orientacji lewicowych z czasów II Rzeczypospolitej. Jednocześnie podkreślano, że wzorce działania można również czerpać z tradycji zachodnioeuropejskiej, zwłaszcza francuskiego personalizmu szkoły „Esprit”, włoskich Partito Popolare Italiano i Partito Comunista Cristiano czy francuskiej Mouvement Républicain Populaire⁴³.

⁴¹ J. Frankowski, D. Horodyński, W. Kętrzyński, K. Lubiński, A. Micewski, A. Morawska, *Ostrzeżenie*, „Za i Przeciw”, 19 V 1957, s. 1; *Szlakiem października*, „Za i Przeciw”, 26 V 1957; J. Wejroch, *Wielka szansa...*; A. Micewski, *Współrzędzić czy nie klamać?...*, s. 93.

⁴² Zob. np. A. Micewski, *Życie dzieli aby łączyć...*; Z. Zaborski, *Polityka wielkiej szansy*, „Za i Przeciw”, 14 IV 1957; W. Kętrzyński, *O dwóch światopoglądach...*; J. Makowski, *Kościół Francji. Wśród kontrowersji i osiągnięć katolicyzmu francuskiego*, Warszawa 1989. Por. też AAN, Akta Jana Frankowskiego 2422/11, *Geografia polityczna katolickich ugrupowań politycznych w Polsce w 1958 r.*, k. 1–20; *ibidem*, „Tygodnik Powszechny”, „Znak” i Kluby Inteligencji Katolickiej, k. 21–34; *ibidem*, Grupa „Więzi”, k. 35–56.

⁴³ Por. np. „*Nowa Lewica*” w *polityce francuskiej*, tłum. I. Kopeć, „Za i Przeciw”, 14 VII 1957. Por. też AAN, Akta Jana Frankowskiego, 2422/11, J. Makowski, *Kościół i socjalistyczne państwo*, [Warszawa, marzec 1967],

W każdym razie od początku istnienia pisma „Za i Przeciw” redakcja wywodziła swoje socjalistyczne zaangażowanie z przekonania, że bezpartyjni katolicy, tak samo jak marksiści, mają prawo, wychodząc z własnych pobudek światopoglądowych, do współuczestniczenia w budowie socjalizmu. Morawska wyjaśniała: „[...] kierownictwo naszego kraju zażądało w istocie od obdarzonych świeżo prawdą i demokracją mas bezpartyjnych swego rodzaju »carte blanche«. I ktokolwiek alarmuje dziś na temat jakichś cofnięć, ustępstw czy odchyień od prawdziwego socjalizmu w tym czy innym popaździernikowym posunięciu, kogokolwiek niepokoją jakieś rzekomo wsteczne albo nawet burżuazyjne tendencje w naszym społeczeństwie, niechże przypomni sobie, że nie kto inny przesądził ową »carte blanche«, owo żądanie – w atmosferze tamtych dni – zawrotne – ale właśnie miliony anonimowych, bezpartyjnych ludzi pracy – tych właśnie, co ufają Gomułce, chodzą do Kościoła i chcą budować prawdziwy socjalizm”⁴⁴. W innym miejscu Morawska i Łubieński, rozwijając koncepcję „bezpartyjnej lewicy demokratycznej”, wyjaśniali, iż siły lewicy niemarksistowskiej będą odpowiedzialnie współuczestniczyć w budowie etycznego socjalizmu, wychodzą jednak z pobudek personalistycznych i ogólnochrześcijańskich, bez zaangażowania w sprawy kościelne⁴⁵.

Tak daleko idąca programowa orientacja w kierunku lewicowości budziła obawy Frankowskiego, którego co prawda w sprawach zasadniczych nie różniło wiele od pozostałych członków redakcji „Za i Przeciw”, poza utrzymaniem katolickiego szyldu. Wydaje się, że spór ten miał o wiele większe podstawy, od ideowych, taktycznych po ambicjonalne. Frankowski przede wszystkim obawiał się utraty przywództwa, co w konsekwencji mogło prowadzić do przejęcia tygodnika przez „bezpartyjną lewicę demokratyczną” (Łubieński, Micewski, Horodyński, Kętrzyński, Morawska), a następnie Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Społecznego, które już we wrześniu 1957 r. otrzymało „zielone światło” od władz i mogło być zarejestrowane. Inna sprawa, że „secesja” już od lata 1957 r. nie stanowiła zwartej grupy, tak jak to było w momencie opuszczania PAX-u. Owe różnice zdań ujawniły się już z chwilą uruchomienia tygodnika „Za i Przeciw”. Świadczy o tym mogła wspomniana już wieloświatopoglądowa i pluralistyczna wymiana myśli na łamach pisma. W każdym razie w połowie 1957 r. „secesja” składała się z kilku wewnętrznie jeśli nie konkurujących ze sobą, to na pewno odrębnych grup: Frankowskiego (Dolański,

k. 1–18. W tym miejscu należy wspomnieć, iż niektórzy działacze „secesji” już wcześniej inspirowali się myślą Emmanuela Mouniera. Zob. np. W. Kętrzyński, *Rzut oka na rozwój myśli katolickiej we Francji*, „Dziś i Jutro” 1948, nr 45; *idem*, *Bój o katolicyzm społeczny*, „Dziś i Jutro” 1950, nr 7; *idem*, *Emmanuel Mounier umarł w połowie drogi*, „Dziś i Jutro” 1950, nr 18; *idem*, *Jean Marie Domenach*, „Dziś i Jutro” 1954, nr 29; H. Marrou, *Emmanuel Mounier, działacz chrześcijański*, tłum. E. Kętrzyńska, „Dziś i Jutro” 1951, nr 17. Redakcja „Dziś i Jutro” (a następnie Stowarzyszenie PAX) prowadziła z „Esprit” stałą korespondencję, otrzymywała prenumeratę pisma i najważniejsze publikacje książkowe. Za kontakt z „Esprit” odpowiedzialni byli: Kętrzyński, Horodyński i Krasiński. To oni prowadzili najczęściej korespondencję z Jeanem Marie Domenachem – redaktorem naczelnym pisma francuskich personalistów (zob. szerzej P. Kosicki, *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016).

⁴⁴ A. Morawska, *Bezpartyjni...*, s. 1. Zabłocki w *Dziennikach* notował: „Oni [»secesja« – T.S.] są teraz ogarnięci ideą »nowej lewicy«; kierowane przez nich »Za i Przeciw« odchodzi od formuły pisma katolickiego, stać się ma pismem określonych akcentów wyznaniowych, a wyrażających się opcją lewicową i demokratyczną” (por. J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 87–88).

⁴⁵ A. Morawska, K. Łubieński, *Cele i zadania*, „Za i Przeciw”, 25 VIII 1957, s. 1, 5.

Makowski, Filipowicz, Dziembowski), „bezpartyjnej lewicy demokratycznej” (Micewski, Horodyński, Morawska, Kętrzyński, Łubieński), niezależnych (np. Wejroch, Romaniuk, Kurowski, T. Kłosiński), „literatów” (Grochowiak, Łukasiewicz, Mikke). Własnymi drogami podążali „realiści”: Bocheński i Meysztowicz. O ile tzw. literaci nie przejawiali większych ambicji politycznych, traktując „Za i Przeciw” jako azyl dla własnej twórczości, o tyle pozostałe grupy takich ambicji nie kryły. Różnice między nimi dotyczyły w takim samym stopniu oceny zarówno przywództwa Piaseckiego w PAX, jak i samego Stowarzyszenia, ale także odpowiedzi na pytanie, w jakim kierunku powinna pójść „secesja”. Władzom opłacało się utrzymanie przez środowisko szyldu katolickiego, w ten sposób ruch katolików świeckich byłby bardziej rozproszony (według władz wręcz zdeintegrowany), a jednocześnie w pełni lojalny wobec aparatu komunistycznego. Grupa „bezpartyjnej lewicy demokratycznej” zgodnie z wcześniejszymi zapowiedziami szukała porozumienia z rewizjonistami, co w sposób oczywisty musiało wywołać niezadowolenie władz. Gomulka obawiał się bowiem budowy szerszej platformy lewicy popaździernikowej, tym bardziej że okres odwilży już zbliżał się do końca. Z kolei w środowiskach Znaku, „Tygodnika Powszechnego” i późniejszej „Więzi” niezmiennie już nie traktowano środowiska „Za i Przeciw” jako wiarygodnego, zarzucając mu cynizm i oportunizm. Frankowskiego i innych liderów późniejszego ChSS uważano za w pełni dyspozycyjnych wobec partii komunistycznej. Zabłocki w swoich *Dziennikach* charakteryzował Frankowskiego jako pozbawionego poglądów i zasad ideowych oportunistę i karierowicza, Morawskiego zaś nazywał „sprytnym manipulatorem”, który „wie, jak się ustawić”⁴⁶. Z kolei Micewski już po latach pisał o Frankowskim, że to „geszefciarz w polityce”⁴⁷. Jeszcze dalej poszło popularne w Polsce Radio Wolna Europa, które przypominało o stalinowskim zaangażowaniu dużej części redakcji „Za i Przeciw” i nie pozostawiało właściwie żadnych szans na rehabilitację⁴⁸.

Już od wiosny 1957 r. do aparatu partyjnego i MSW docierały doniesienia o próbach porozumienia między „secesją” (właściwie redakcją „Za i Przeciw”) a rewizjonistami z „Po Prostu” i „Nowej Kultury”. Potwierdzenia nie trzeba było szukać, wystarczyła dokładna lektura tekstów zamieszczanych w tygodniku „Za i Przeciw”⁴⁹. Dodatkowego argumentu dostarczało to, iż gazeta unikała, jak tylko mogła, szyldu pisma katolickiego, a nawet szerzej – chrześcijańskiego. Starano się więc dotrzeć do przedstawicieli aparatu partyjnego, uspokoić sytuację i zyskać jakieś koncesje. Latem 1957 r. podział w zespole był już bardzo widoczny. Dostrzegano zarysowujące się linie podziałów tak personalnych, jak i ideowo-politycznych. Także taktycznych, o czym za chwilę. Micewski, wspierany przez Horodyńskiego, Kętrzyńskiego i Łubieńskiego, sądził, że tygodnik nie powinien mieć wyraźnej tożsamości, uciekając od katolickiej identyfikacji w kierunku pisma szerokiego frontu lewicy. Liczył zapewne, że w ten sposób pismo zyska przychyłność i życzliwość partii rządzącej. Inaczej na sprawy tożsamościowe patrzył Frankowski. Był

⁴⁶ J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 73, 87, 131.

⁴⁷ A. Micewski, *Katolicy w potrzasku...*, s. 51.

⁴⁸ AIPN, 0648/169/2, Serwis nasłuchu Polskiego Radia z 6 IV 1957 r., k. 53–56. Zob. też J. Nowak-Jeziorański, *Wojna w eterze*, Warszawa 1991, s. 226, 233; A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia...*, s. 105.

⁴⁹ Por. A. Friszke, *Opozycja polityczna...*, s. 192; por. też C. Kuta, „Działacze” i „Pismaki”..., s. 321.

przekonany, że „Za i Przeciw” – organ stowarzyszenia chrześcijańskiego – powinien być ideowo wyprofilowany, czyli katolicki. Obawiając się wewnętrznego przewrotu za jego sprawą, 8 września 1957 r. usunięto ze stopki redakcyjnej nazwiska wszystkich redaktorów. Odtąd tygodnik był redagowany przez bezosobowe kolegium redakcyjne Instytutu Chrześcijańsko-Społecznego. Mógł też liczyć na poparcie Kliszki, któremu złożył specjalny memoriał. Jego oponenti szukali wstawiennictwa u „puławian”: Jerzego Sztachelskiego (wówczas kierownika Urzędu do spraw Wyznań) i Artura Starewicza (kierownik Biura Prasy KC PZPR)⁵⁰. Do gry próbowano również włączyć działaczy PAX, nie wykluczając współpracy z samym Piaseckim. Także niektórzy działacze katolicki, jak choćby Wiesław Chrzanowski i Przemysław Przeworski (Klub Dyskusyjny Katolickiej Inteligencji „Start”), oferowali pomoc, aczkolwiek pod pewnymi warunkami (całkowita rezygnacja z „lewicowej ortodoksji”, otwarcie na środowiska narodowe i chadeckie, ograniczenie kontaktów z aparatem partyjnym „do niezbędnego minimum” i włączenie do kolegium redakcyjnego na zasadzie parytetu reprezentantów środowisk katolickich spoza „secesji”)⁵¹. Jak się można było spodziewać, oczekiwania Chrzanowskiego zostały przez Frankowskiego odrzucone. Być może ponownie decydująca okazała się obawa przed utratą faktycznego przywództwa, przed zastąpieniem „niepokornych secesjonistów” przez jeszcze bardziej nieprzewidywalnych niezależnych katolików.

We wrześniu 1957 r. doszło do starcia, które ostatecznie doprowadziło do rozłamu. Najpierw 24 września liderzy „secesji”, byli już redaktorzy „Za i Przeciw”, wystosowali list do Frankowskiego, w którym jeszcze raz przedstawili swoje poglądy, jednocześnie proponując porozumienie⁵². Trudno było jednak zachować przekonanie o szlachetności intencji sygnatariuszy listu, bowiem w tym samym czasie szkalowano Frankowskiego, uciekając się do retoryki antysemickiej. Zarzucano mu żydowskie pochodzenie (faktycznie jego ojciec dokonał konwersji na katolicyzm), co rzekomo miało pomóc Frankowskiemu w uzyskaniu przychylności ze strony władz⁵³. Wydaje się, że nie był to czynnik decydujący. Frankowski miał po prostu rozeznanie w walkach frakcyjnych zachodzących w elitach władzy, a także lepsze wyczucie panujących nastrojów. W memoriale skierowanym do Antoniego Alstera (wówczas wiceministra spraw wewnętrznych) przestrzegał partię przed „bezpartyjną lewicą demokratyczną”, rzekomo sympatyzującą z rewizjonistami (aluzja do tygodnika „Po Prostu”), co w momencie stopniowego odchodzenia od zdobywcy Października ’56 mogło okazać się decydujące. Swoją wizję polityczną opierał konsekwentnie na przekonaniu, że należy stworzyć środowisko lojalne wobec państwa (akceptacja ustrojowej i geopolitycznej racji stanu), a jednocześnie pozostające w związku z episkopatem tylko w sprawach dogmatyki religijnej, zinstytucjonalizowane środowisko

⁵⁰ AAN, KC PZPR, V-52, Memoriał byłych red. „Za i Przeciw” do Sekretariatu KC PZPR, Warszawa 2 X 1957, k. 225. Zob. też A. Orzełek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 746.

⁵¹ Relacja prof. Wiesława Chrzanowskiego (Warszawa, 2005 r.), zbiory prywatne autora. Zob. też *Pół wieku polityki czyli Rzecz o obronie czynnej. Z Wiesławem Chrzanowskim rozmawiali Piotr Mirecki i Bogusław Kiernicki*, Warszawa 1997, s. 246–247.

⁵² AAN, KC PZPR, 237/XIX-170, List publicystów „Za i Przeciw” do Jana Frankowskiego, Warszawa 24 IX 1957, k. 20–22.

⁵³ Por. A. Orzełek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 747.

katolików świeckich⁵⁴. Taka opcja w ówczesnych warunkach wydawała się bezpieczniejsza zarówno dla samego Frankowskiego, jak i dla władz.

Pod koniec września 1957 r. sytuacja zdawała się coraz bardziej klarowna. Rozwój wypadków przemawiał za Frankowskim. Władze odchodziły od popaździernikowego kursu, czego symbolem było zamknięcie legendarnego tygodnika „Po Prostu” (ostatni numer ukazał się 2 października 1957 r.). A zatem przejęcie w tym momencie pisma „Za i Przeciw” przez „bezparyjną lewicę” (kojarzoną w kręgach władzy z rewizjonizmem) okazało się już niemożliwe. Słabły również wpływy „puławian”, w których oponenci Frankowskiego pokładali najwięcej nadziei. „Secesjoniści” nie dawali jednak za wygraną. Najpierw Horodyński nie dopuścił do druku artykułu Frankowskiego pt. *W sprawie naszego programu*, następnie ten zwolnił prawie cały zespół redakcyjny „Za i Przeciw”. W tygodniku pozostali jedynie Kazimierz Morawski i Meysztowicz. Próbowano jeszcze odebrać Frankowskiemu spółkę Ars Christiana. Memoriał Łubieńskiego do Gomułki w tej sprawie pozostał bez odpowiedzi⁵⁵.

PODSUMOWANIE

Po ujarzmieniu „secesji” zmienił się profil tygodnika „Za i Przeciw”. Z pisma ideowego stał się popularnym magazynem religijnym, deklarującym serwilizm wobec kolejnych ekip rządzących⁵⁶. Frankowski mógł czuć się silny, miał poparcie KC PZPR i koncesje. Po przejęciu gazety tłumaczył, że nie chodzi mu o budowanie partii wyznaniowej, stronnictwa katolickiego, ale o działanie w oparciu o określony światopogląd chrześcijański w ramach istniejącego systemu prawnego i politycznego⁵⁷.

⁵⁴ AIPN, 0648/169/2, Memoriał Jana Frankowskiego do Antoniego Alstera, Warszawa 1957, k. 91–102. Zob. szerzej A. Orzełek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 747–478.

⁵⁵ Zob. szerzej A. Orzełek, *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 749–750.

⁵⁶ Odejście czołowych publicystów z tygodnika sprawiło, że już w październiku 1957 r. redakcja „Za i Przeciw” apelowała do czytelników o nadsyłanie tekstów, gwarantując wysokie honoraria. Zob. np. *Ogłoszenie*, „Za i Przeciw”, 20 X 1957.

⁵⁷ J. Frankowski, *W sprawie naszego programu...*; A. Morawska, K. Łubieński, *Cele i zadania...*; J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 116, 120. Zob. też A. Brzeziecki, *Tadeusz Mazowiecki. Biografia naszego premiera*, Warszawa 2015, s. 111–112. Niemalże w tym samym czasie środowisko „Tygodnika Powszechnego” wystąpiło z propozycją wydawania opiniotwórczego dziennika katolickiego wspólnie z częścią redakcji „Za i Przeciw”. W założeniu pismo miało reprezentować szeroki wachlarz opinii katolickiej, współdziałać z innymi orientacjami światopoglądowymi w budowie polskiej drogi do socjalizmu, promować postulaty cywilizacyjnego rozwoju, zagospodarowania i polonizacji Ziemi Zachodnich i Północnych, a także oddziaływać na polonijne, katolickie ośrodki za granicą. Dziennik miał być własnością ruchu Znak, ale odpowiedzialność za jego linię ideowo-polityczną winni ponosić Koło Poselskie „Znak” i Frankowski jako „mąż zaufania” grupy „Za i Przeciw”. Do powołanego komitetu nowego czasopisma weszli m.in.: Zabłocki, Mazowiecki, Waclaw Auleytner, Dominik Morawski i Gabriel Osuchowski. Na redaktora naczelnego wysunięto Morawskiego. Jego zastępcami mieli zostać: Stanisław Stomma i Łubieński, a sekretarzami redakcji: Mazowiecki i Auleytner. Do redakcji proponowano także m.in.: Stefana Kurowskiego, Witolda Janikowskiego (z redakcji „Słowa Powszechnego”) i Edmunda Moszyńskiego (z redakcji „Expressu Wieczornego”). Propozycja zorganizowania nowego czasopisma katolickiego nie spotkała się jednak z akceptacją Gomułki i Kliszki. Por. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum Jerzego Turowicza, Teczka: Stanisław Stomma, Projekt wniosku z 1957 r., b.p. Por. też AIPN, 0648/117/2, Doniesienie informatora „Stefan”, Warszawa 5 VI 1957 r., k. 38; *ibidem*, Doniesienie informatora „Stefan”, Warszawa 10 VI 1957 r., k. 33; *ibidem*, Doniesienie

Osiemnastego października 1957 r. odbyło się w Warszawie walne zebranie konstytuujące ChSS. Wśród najważniejszych celów stawiano sobie: prowadzenie działalności społeczno-politycznej w ramach Frontu Jedności Narodu, podejmowanie inicjatyw o charakterze formacyjnym, gospodarczym, kulturalnym, wychowawczym, charytatywnym oraz wspieranie religijnego dialogu ekumenicznego. Uznawano wszystkie ustrojowe fundamenty Polski Ludowej, afirmując program reform demokratycznych zapoczątkowanych w październiku 1956 r.⁵⁸ „Nowym – starym” prezesem został Frankowski, wiceprezesem – Dziembowski, sekretarzem – Filipowicz, a w zarządzie znaleźli się jeszcze Meysztowicz i Zbigniew Klarner. Komisją rewizyjną kierował Dolański. Za „tymczasowy” program ChSS przyjęto tezy wyłożone przez Frankowskiego w artykule *W sprawie naszego programu*. Siedziba zarejestrowanego Stowarzyszenia znajdowała się w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 4.

„Secesja” jako zwarte środowisko nie wytrzymała próby czasu. Koncepcja budowy „nowej lewicy”, której uległa część redakcji „Za i Przeciw” – notował w swoim *Dzienniku* Zabłocki (10 lutego 1957 r.) – „[...] kiedy się dziś ją próbuje chłodno ocenić – nie miała od początku najmniejszych szans, była bowiem próbą utworzenia w komunistycznej Polsce ośrodka »rewizjonistycznego«, i to jeszcze nie katolickiego, lecz bezpartyjnego”⁵⁹. Nietrudno się z nim zgodzić. Co więcej, środowisko było pozbawione autentyzmu i wiarygodności, bowiem jego liderzy jeszcze przed 1956 r. mocno angażowali się w tworzenie ideologii Stowarzyszenia PAX, występowali otwarcie przeciwko jakimkolwiek próbom osłabienia środowiska i nadszarpnięcia autorytetu jego przywódcy. Na swoich pozycjach trwali tak długo, aż doszło do zmian na szczytach PZPR. Losy oponentów Frankowskiego ułożyły się bardzo różnie. Kętrzyński przeszedł do Ministerstwa Spraw Zagranicznych i rozpoczął karierę na placówce w Kanadzie, Łubieński przystąpił do Koła Poselskiego „Znak”, Micewski, Krasieński i Wejroch znaleźli azyl w „Więzi”. Malewską zatrudniono w redakcji „Tygodnika Powszechnego”, a Horodyński został korespondentem w Rzymie. Młodzi pisarze: Krzysztoń, Grochowiak, Terlecki i Łukasiewicz zrezygnowali z zaangażowania politycznego i poświęcili się literaturze. W 1968 r. los okazał się przekorny dla Frankowskiego. W wyniku wewnętrznego przewrotu jego najwierniejsi akolici pozbawili go władzy w ChSS. Nie wpłynęło to jednak w sposób znaczący na rozwój Stowarzyszenia.

W kolejnych latach ChSS koncentrowało się głównie na pracy formacyjnej i rozbudowie struktur terenowych. Członkowie Stowarzyszenia mieli swoje stałe trzyosobowe przedstawicielstwo w sejmie (Frankowski, Filipowicz i Makowski) oraz delegatów w radach narodowych. W 1982 r. ChSS złożyło swój akces od Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego, a Meysztowicz reprezentował środowisko w Trybunale Stanu (1982–1989). W największych miastach działały oddziały Stowarzyszenia oraz trzy oddziały tygodnika „Za i Przeciw”: w Szczecinie, Opolu i Gdańsku-Wrzeszczu. W póź-

informatora „Stefan”, Warszawa 7 VI 1957 r., k. 40–41; *ibidem*, Doniesienie informatora „Maciek”, Warszawa 4 VI 1957 r., k. 56; J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 87–88.

⁵⁸ *Kronika X-lecia Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego*, „Studia i Dokumenty” 1967, nr 1, s. 119–120.

⁵⁹ J. Zabłocki, *Dzienniki...*, s. 138.

niejszym okresie „koncern prasowy” Stowarzyszenia dysponował jeszcze innymi tytułami prasowymi, jak: „Hejnał Mariacki”, „Tygodnik Polski”, miesięcznik „Novum”, rocznik „Studia i Dokumenty” (od 1983 r. „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”) oraz biuletyny do użytku wewnętrznego (np. „Biuletyn Wewnętrzny ChSS”, „Biuletyn Zagraniczny ChSS”). Od 1969 r. Stowarzyszenie wydawało również „Materiały Problemowe”, swoisty „niezbędnik” homiletyczny dla duchownych⁶⁰. Według danych z 1967 r. ChSS liczyło niewiele ponad 600 osób, co w porównaniu np. ze Stowarzyszeniem PAX (prawie 10 tys. członków) czyniło je organizacją o niewielkim znaczeniu⁶¹. Bazą gospodarczą ChSS pozostawało niezmiennie przedsiębiorstwo Ars Christiana, które czerpało dochody z handlu dewocjonaliami i przedmiotami kultu religijnego. W sferze ideowo-programowej nie nastąpiły znaczące zmiany. Koncentrowano się głównie na promocji ekumenizmu, dialogu międzywyznaniowego i nauczania posoborowego. ChSS traciło na wyrazistości, zaprzepaszczając swoją tożsamość ideową z pierwszego okresu funkcjonowania. Pomimo deklarowanego światopoglądu katolickiego ChSS nie cieszyło się szczególnym uznaniem ani w Episkopacie Polski, ani w innych grupach katolików świeckich. Traktowano je jako serwilistyczne, całkowicie zależne od władz, pozbawione ideowej wyrazistości ugrupowanie katolików świeckich.

W styczniu 1989 r. podczas XV Walnego Zjazdu ChSS przekształciło się w Unię Chrześcijańsko-Społeczną (w latach 1992–1993 występowała pod szyldem Unii Chrześcijańsko-Społecznej „Akcja Ekumeniczna”). Liderem stronnictwa do 2012 r. był Kazimierz Morawski (w latach 2000–2001 doradca prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego ds. mniejszości narodowych i etnicznych).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Łodzi

Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Civitas Christiana w Warszawie

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica w Szczecinie

⁶⁰ Por. T. Sikorski, „*Sensus catholicus*”..., s. 61.

⁶¹ Na podstawie: *Kronika X-lecia Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 119–146. Według danych z 1974 r. liczba członków ChSS powiększyła się do prawie 2 tys., a w 1979 r. było ich trochę ponad 4 tys. Wykaz posłów ChSS zamieszcza M. Truszczyński, *Kościół rzymskokatolicki w Polsce na tle polityki władz partyjno-państwowych PRL w latach 1956–1980*, Szulborze Wielkie 2011, s. 25–29. Zob. też H. Lisicka, *Pluralizm światopoglądowy...*, s. 17. Składy poszczególnych gremiów kierowniczych ChSS można odnaleźć w: *Struktura organizacyjna ChSS*, „*Studia i Dokumenty*” 1967, nr 1, s. 147–153. Zob. też C. Kuta, „*Działacze*” i „*Pismaki*”..., s. 327; D. Gucewicz, *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego...*, s. 632.

Źródła drukowane

- Kętrzyński W., *Na przełomie 1944–1945*, „Więź” 1967, nr 11–12.
- Lubieński K., *Na starcie. Wspomnienia z lat 1948–1950*, „Przegląd Socjologiczny” 1971, nr 24.
- Majdecki J., *Główne cele i podstawowe przesłanki naszego działania* [w:] *Przenikanie chrześcijaństwa. Studia i dokumenty* [rok 2], Warszawa 1971.
- Makowski J., *Kościół Francji. Wśród kontrowersji i osiągnięć katolicyzmu francuskiego*, Warszawa 1989.
- Micewski A., *Katolicy w potrzasku: wspomnienia z peryferii polityki*, Warszawa 1993.
- Naurois C., „*Dieu contre Dieu*”. *Drama des catholiques progresistes dans une église du silence*, Friburg–Paris 1957.
- Nowak-Jeziorański J., *Wojna w eterze*, Warszawa 1991.
- Piasecki B., *Patriotyzm polski*, Warszawa 1958.
- Pół wieku polityki czyli Rzecz o obronie czynnej. Z Wiesławem Chrzanowskim rozmawiali Piotr Mirecki i Bogusław Kiernicki*, Warszawa 1997.
- Rostworowski M., *Słowo o „PAX-ie”*, Warszawa 1968.
- Wójcik J., *Spór o postawę*, Warszawa 1968.
- Zabłocki J., *Dzienniki 1956–1965*, t. 1, Warszawa 2008.
- Zawieyski J., *Dzienniki*, t. 1: *Wybór z lat 1955–1959*, Warszawa 2011.

OPRACOWANIA

- Bankowicz B., *Stowarzyszenie PAX: między rzeczywistością socjalizmu realnego a utopią socjalizmu wieloświatopoglądowego* [w:] *Doktryny, historia, władza: księga dedykowana Profesorowi Wiesławowi Kozubowi-Ciembroniewiczowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Citkowska-Kimla, M. Kiwior-Filo, B. Szlachta, Kraków 2009.
- Bankowicz B., *W labiryncie wieloświatopoglądowości: Stowarzyszenie PAX między marzeniem a rzeczywistością* [w:] *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, red. B. Bankowicz, A. Dudek, Kraków 1996.
- Bankowicz B., *Wieloświatopoglądowość socjalizmu w ujęciu Bolesława Piaseckiego*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Nauk Politycznych” 1989, z. 34.
- Błaszak T., *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzyszenia Pax i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990* [w:] *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Brzeziecki A., *Tadeusz Mazowiecki. Biografia naszego premiera*, Warszawa 2015.
- Busse K., *Utopia i rzeczywistość. Stowarzyszenie PAX w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym PRL i III RP na przykładzie województwa radomskiego (1975–1993)*, Lublin–Radom 2014.
- Codogni P., *Rok 1956*, Warszawa 2009.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.
- Dudek A., *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm czy utopia?*, „Politeja” 2013, nr 3.
- Dudek A., Pytel G., *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.

- Dudek A., *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów* [w:] *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, red. B. Bankowicz, A. Dudek, Kraków 1996.
- Eisler J., „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.
- Eisler J., Kupiecki R., *Na zakręcie historii – rok 1956*, Warszawa 1992.
- Friszke A., *Dominika Horodyńskiego „uzupełnienia” historyczne*, „Więź” 2001, nr 10.
- Friszke A., *Jakim państwem była Polska po 1956 r.?*, „Więź” 1956, nr 2.
- Friszke A., *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015.
- Friszke A., *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po październiku 1956* [w:] *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Friszke A., *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997.
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Friszke A., *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
- Friszke A., *Rok 1956* [w:] A. Friszke, D. Stola, J. Eisler, *Kierownictwo PZPR w czasie kryzysów 1956, 1968 i 1970*, Warszawa 2000.
- Friszke A., *Rok 1956* [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, Warszawa 2003.
- Gucewicz D., *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie Gdańska)* [w:] *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Jaszczuk A., *Ewolucja ideowa Bolesława Piaseckiego 1932–1956*, Warszawa 2005.
- Kaczorowski A.W., *Frankowski Jan Józef* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce. A–J*, red. R. Bender i in., Lublin 1994.
- Kardela P., *W służbie bezpieczeństwa i narodu. Wojciech Kętrzyński (1918–1983)*, „Rocznik Mazurski” 2015, t. 19.
- Kersten K., *Rok 1956 – przełom?, kontynuacja?, punkt zwrotny?*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1997, t. 3.
- Kisielewski T., *Październik 1956 punkt odniesienia. Mozaika faktów i poglądów. Impresje historyczne*, Warszawa 2001.
- Kosicki P., *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.
- Kuta C., „Działacze” i „Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989*, Kraków 2009.
- Lisicka H., *Pluralizm światopoglądowy w koncepcjach politycznych PAX, ChSS, PZKS*, Wrocław 1991.
- Machcewicz P., *Polski rok 1956*, Warszawa 1993.
- Machcewicz P., *Zmiana czy kontynuacja? Polska przed i po Październiku '56* [w:] *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003.
- Micewski A., *Współrzędzić czy nie klamać? PAX i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978.
- Nie tylko „Po Prostu”. Prasa w dobie odwilży (1955–1958)*, red. M. Przeperski, P. Sasanka, Warszawa 2019.
- Orzełek A., *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Powstanie i rozpad zespołu redakcyjnego tygodnika „Za i Przeciw”*, „Kwartalnik Historyczny” 2019, nr 4.
- Październik 1956 r. Początek erozji systemu*, red. M. Jabłonowski, S. Stęпка, Pułtusk 2007.

- Październik 1956. *Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek*, red. S. Bratkowski, Warszawa 1996.
- Sikorski T., „Fronda”. *Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1.
- Sikorski T., *Próby konsolidacji środowiska byłych działaczy Stronnictwa Pracy przed wyborami 1957 roku [w:] Wybory i referenda w PRL w latach 1946–1989*, red. S. Ligarski, M. Siedziako, Szczecin 2014.
- Sikorski T., „Sensus catholicus”. *Orientacje ideowe powojennych legalnych środowisk katolików świeckich w Polsce Ludowej. Zbliżenia i oddalenia [w:] Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Sowa L., *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Kraków 2011.
- Stowarzyszenie PAX 1945–1985. Informator*, Warszawa 1985.
- Strzelecka M., *Między minimalizmem a maksymalizmem. Dylematy ideowe Stanisława Stommy i Janusza Zabłockiego*, Toruń 2015.
- Truszczyński M., *Kościół rzymskokatolicki w Polsce na tle polityki władz partyjno-państwowych PRL w latach 1956–1980*, Szulborze Wielkie 2011.
- Wiszniewski J., *Orientacje ideowe polskiego laikatu w latach 1945–1948* („Tygodnik Powszechny”; „Dziś i Jutro”), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych” 1991, z. 39.
- Władyka W., *Na czołowiec. Prasa w Październiku 1956 roku*, Warszawa–Łódź 1989.
- Władyka W., *Październik '56*, Warszawa 1994.
- Władyka W., Reykowski J., *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1989.
- Wójcik J., *Czas wielkiej próby (1956–1957) [w:] Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, t. 5, Warszawa 1978 [na prawach maszynopisu].
- Wójcik J., *Droga krystalizacji potrójnego zaangażowania ruchu społeczno-postępowego (1945–48) [w:] Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, t. 2, Warszawa 1978 [na prawach mps].
- Wójcik J., *Spór o postawę*, Warszawa 1968.

„Secesja – krnąbrne dziecko odwilży” Geneza Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (październik 1956 – październik 1957)

W artykule omówiono proces rozpadu Stowarzyszenia PAX po wydarzeniach z października 1956 r. W odpowiedzi na krytykę działalności szefa stowarzyszenia Bolesława Piaseckiego opozycja utworzyła „secesję”. Jej trzon tworzyło kilka odrębnych, współpracujących ze sobą środowisk, m.in.: część redakcji czasopism „Kierunki” (m.in. Anna Morawska, Stefan Kurowski, Jacek Wejroch); „Słowa Powszechnego” (Ligia Iłłakowicz, Ewa Fiala, Lech Bartoszyński, Zygmunt Krasucki); tzw. frakcja parlamentarna (Konstanty Łubieński i Jan Frankowski), przedstawiciele oddziałów Stowarzyszenia (m.in. Lublina i Szczecina); niezależni dziennikarze (m.in. Jan Meysztowicz, Jerzy Mikke, Aleksander Bocheński) oraz grupa „młodych poetów” związanych z wrocławskim „Tygodnikiem

Katolików” (m.in. Jerzy Krzysztoń, Władysław Terlecki, Jacek Łukasiewicz, Stanisław Grochowiak). Po nieudanej próbie przejścia władzy w PAX we wrześniu 1956 r. powołali Tymczasowy Komitet Koordynacyjny Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego. W marcu 1957 r. tzw. sesyjczycy utworzyli Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne. Uzyskali też koncesje władz komunistycznych i zgodę na wydawanie własnego tygodnika („Za i Przeciw”) oraz dzierżawę firmy Ars Christiana. Profil ideowy grupy był niejednoznaczny, składał się bowiem z dwóch nurtów: katolików i rewizjonistów (lewicowców). W wyniku wewnętrznych sporów personalnych i ideologicznych jesienią 1957 r. nastąpił rozłam. Czołowi przedstawiciele (m.in. Micewski, Horodyński, Kętrzyński, Łubieński) opuścili „secesję”. Zwolennicy Frankowskiego utworzyli Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne. W zakresie programu skupiło się ono głównie na promocji ekumenizmu, dialogu międzywyznaniowego i nauczaniu Soboru Watykańskiego II. Mimo deklarowanego katolickiego światopoglądu Chrześcijańskie Towarzystwo Społeczne nie cieszyło się szczególnym uznaniem Kościoła, episkopatu oraz innych grup katolików świeckich. Traktowano ich jako służalczą grupę katolików świeckich, całkowicie zależną od władzy i pozbawioną klarowności ideologicznej.

SŁOWA KLUCZOWE

Stowarzyszenie „PAX”, „secesja”, katolicyzm społeczny, komunizm, środowiska katolików świeckich, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne

‘Secession: The Recalcitrant Child of the Thaw’ The Genesis of the Christian Social Association (October 1956 – October 1957)

This article discusses the process of disintegration of the PAX Association after the events of October 1956. In response to criticism of the activities of the association’s leader, Bolesław Piasecki, the opposition formed the “Secession.” Its core was made up of several distinct milieus working together, including: part of the editorial team of *Kierunki* (e.g. Anna Morawska, Stefan Kurowski, and Jacek Wejroch); *Słowo Powszechne* (Ligia Iłakowicz, Ewa Fiala, Lech Bartoszyński, and Zygmunt Krasucki); the so-called “parliamentary fraction” (Konstanty Łubieński and Jan Frankowski), representatives of the association’s branches (including Lublin and Szczecin); independent journalists (e.g. Jan Meysztowicz, Jerzy Mikke, and Aleksander Bocheński); and a group of “young poets” associated with the *Wrocławski Tygodnik Katolików* (e.g. Jerzy Krzysztoń, Władysław Terlecki, Jacek Łukasiewicz, and Stanisław Grochowiak). After an unsuccessful attempt to take over power in PAX in September 1956, they established the Provisional Coordinating Committee of Catholic Activists at the National Committee of the National Front. In March 1957, the so-called “sesese” formed the Christian Social Association. It also obtained concessions from the communist authorities and received permission to publish

its own weekly (*Za i Przeciw*) and to lease the Ars Christian company. The ideological profile of the group was ambiguous, as it consisted of two currents: the Catholics and the revisionists (leftists). As a result of internal personnel and ideological disputes, a split took place in the fall of 1957. Its leading representatives (including Micewski, Horodyński, Kętrzyński, and Łubieński) left the “Secession.” Frankowski’s supporters formed the Christian Social Association. In terms of the program, he focused mainly on the promotion of ecumenism, interfaith dialogue, and the teaching of the Second Vatican Council. Despite its declared Catholic worldview, the Christian Social Association did not enjoy special recognition in the Church, either by the Episcopate or other groups of lay Catholics. They were treated as a servile group of lay Catholics who were totally dependent on the authorities and lacked ideological clarity.

KEYWORDS

the PAX Association, the “Secession”, social Catholicism, communism, the milieu of lay Catholics, the Christian Social Association

TOMASZ SIKORSKI – prof. dr hab., historyk, politolog zatrudniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego. Autor kilkudziesięciu książek (w tym redaktor prac zbiorowych), wielu artykułów naukowych i popularnonaukowych, członek rad naukowych i redakcji periodyków (np. „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, „Polish Biographical Studies”), stały recenzent w czasopismach naukowych. Obszar badawczy: ruchy polityczne i społeczne, myśl polityczna, historia idei, biografistyka, kultura a polityka, ideologia (zwłaszcza literatura, film i sport). Najważniejsze publikacje: *O kształt polityki polskiej. Oblicze ideowo-polityczne i działalność Ruchu Młodej Polski (1979–1989)* (Toruń–Szczecin 2011); *Niezłomni w epoce fałszywych proroków. Środowisko „Tygodnika Warszawskiego” (1945–1948)* (Warszawa 2013; współaut. M. Kulesza); *Dziennik Juliusza Zdanowskiego (lata 1915–1935)*, t. 1–7 (red. i oprac. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2013–2015); *Liga Narodowa (1893–1928) – wybór relacji* (wstęp i oprac. T. Sikorski, A. Wątor, Warszawa 2015); *Bal maskowy. Wojciech Bąk (1907–1961). Biografia pisarza* (Kraków–Szczecin 2016); *Ewangelia zbawienia. Polska lewica chrześcijańska (1832–1914)*, t. 1–2 (Warszawa–Radzimin 2018). Laureat nagród, m.in.: Książka Historyczna Roku, Nagrody im. Oskara Haleckiego, Nagrody Klio, Nagrody Fundacji im. Romana Dmowskiego, Nagrody im. Józefa Łukaszewicza, Nagrody Prezydenta Miasta Ostrowa Wielkopolskiego „Dzieło 2017”. Nominowany do Nagrody Historycznej tygodnika „Polityka”, stypendysta Polonia Aid Foundation Trust, ekspert Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

TOMASZ SIKORSKI – Prof., is a habilitated doctor of history and political scientist employed at the University of Szczecin’s Institute of History. He has authored dozens of books (including collective works that he edited) as well as numerous academic and popular articles. Prof. Sikorski is a member of the editorial and scientific boards of various periodicals (including *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne* and *Polish Biographical Studies*) and is a regular reviewer for multiple academic journals. His areas of research include political and social movements, political thought, intellectual history, biographical studies, culture and

politics, and ideology (especially literature, film, and sport). His most important publications include: *O kształt polityki polskiej. Oblicze ideowo-polityczne i działalność Ruchu Młodej Polski (1979–1989)* (Toruń–Szczecin, 2011); *Niezlomni w epoce fałszywych proroków. Środowisko „Tygodnika Warszawskiego” (1945–1948)* (Warsaw, 2013), co-author: M. Kulesza; *Dziennik Juliusza Zdanowskiego” (lata 1915–1935)*, Vol. 1–7, ed. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, and A. Wątor (Szczecin 2013–2015); *Liga Narodowa (1893–1928) – wybór relacji*, introduction by and ed. T. Sikorski and A. Wątor (Warsaw, 2015); *Bal maskowy. Wojciech Bąk (1907–1961)*. *Biografia pisarza* (Cracow–Szczecin, 2016); and *Ewangelia zbawienia. Polska lewica chrześcijańska (1832–1914)*, Vol. 1–2 (Warsaw–Radzymin, 2018). He is the laureate of the History Book of the Year Award, the Oskar Halecki Prize, the Clio Award, the Roman Dmowski Foundation Award, the Józef Łukaszewicz Award, and the “Masterpiece 2017” Award of the Mayor of Ostrów Wielkopolski. He was nominated for the History Award of the *Polityka* weekly and received a stipend from the Polonia Aid Foundation Trust.